No. ४१ ग-१

Title पंचपादिका विवरणम् ([illegible])

Author प्रकाशात्म भगवान्

Extent ५१ पत्र  Age सं. १९८८

Subject वेदान्त

[illegible]

त्रि ४२८०

३ शिव
पाद

८१

विवर० ॐश्रीगणेशायनमः नन्वत्रलोकेथशब्दस्यचत्वारोर्थाद्दृष्टव्यवहारेप्र ब्र० पा०
१ योगसामर्थ्यात्प्रसिद्धाः आनंतर्यमधिकारोमंगलाचरणंप्रकृता ३
द्र्थादर्थांतरत्वंचतत्रइत्तरपर्युदासेनानंतर्यमथशब्देनोपादी
यतइत्यस्मिन्नर्थेसतिचानंतर्यार्थत्वइत्यतः शंकरभाष्य
स्यतात्पर्यमाह नत्वाथशब्द आनंतर्यार्थइत्यादिना कथं
जिज्ञासाशब्दस्यावयवार्थेनार्थवत्वेतन्नीच्छायाः कर्तव्यत
याप्रारंभानुपपत्तेः प्रत्यधिकरणंचाप्राप्तिपाद्यत्वान्नाधि
कारार्थोथशब्दः ब्रह्मज्ञानेछायामंगलाचरणार्थत्वस्यप्र
सिद्धतरत्वाद प्रसिद्धत्वेपिप्रशंसापरत्वेनार्थवादत्वप्रसंगा
त्स्वरूपस्यनमंगलाचरणार्थता इच्छायाश्चकुत्रचित्सिद्धत्वाद न
र्थादर्थांतरभावस्यप्रसिद्धतरत्वान्नाभिधातेनैकृत्यमिति
अथशब्दस्यनतदर्थतेति नान्विच्छायाः कुत्रश्चिदानंतर्य
मपिप्रसिद्धं सत्यं हेतुफलभावेतानंतर्यस्याविवक्षितत्वात्
आनंतर्याभिधानमुखेनपूर्वप्रकृतपुष्कलकारणमथशब्दे
नावबोध्यतेन ब्रह्मज्ञानेप्रवृत्तिपर्यंतछोदयसामर्थ्यादेव

उष्कलकारणमनुमीयते किमथशब्देन सत्यं इच्छोदयप्रभृतीष्य
माणज्ञानोदयपर्यन्तस्य कार्यस्य उष्कलकारणत्वात् पूर्ववृत्त
स्य शास्त्रीयस्याधिकारिविशेषणस्य प्रतिपत्तिपरत्वात् अ
थशब्दस्य न दोषः ननु प्रतिपत्तिरिष्यमाणज्ञाने प्रवृत्तिः
पर्यन्ते इच्छोदयघोरणाप्रवृत्त्यंगभावं भजत इति नेनानन्तर्या
भिधानमुखेन प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टेच्छोदयप्रभृतिज्ञानो
दयपर्यन्तस्य कार्यस्य उष्कलकारणत्वात् पूर्ववृत्तसाध
नचतुष्टयावबोधनतयानेनानन्तर्यार्थोऽथशब्द इति सूक्तं ननु
जिज्ञासाशब्दस्य विचारप्रसूतस्य कल्पमवयवार्थेनार्थवत्त्व
मादीयते रूढिर्हि योगमपहरतीति न्यायादित्याशंक्यापत्ति
अपेक्षजिज्ञासाशब्दो विचारवचन इत्यारभ्योच्यत इत्य
तः प्राक्तनेन ग्रंथस्य स्वार्थः उच्यते नायं जिज्ञासाशब्द इत्या
दिपरिहारीयमाशयः चत्वारः शब्दस्य वृत्तिप्रकाराः तत्र रू
यष्याद्वृद्धव्यवहारेऽभिधानाभिधेयव्यतिरिक्तमनपेक्ष्यैव प्र

विवर० योगसामर्थ्यादष्ठवंडाभिधानसंबंधः योगः समासादिनैक व० पा०

२ पदत्वमापन्नस्य शब्दस्य स्वावयवगतानेकाभिधानशक्तिद्वा ३

रेणाविशिष्टार्थाभिधानं एतच्चोभयमुख्यवृत्तिरित्युच्य

2 ते गोशब्दः स्वाभिधेयादर्थान्तरे लक्षणया वृत्तिरिति तत्रैक

स्यैव शब्दस्यार्थान्तरे रूढस्यार्थान्तरे च योगवृत्तिसंभवे रूढि

र्योगमपहरतीति न्यायेन योगपरित्यज्य रूढिरूपादीयते

ग रूढियौ मुख्यवृत्तिसंभवे गौणाः परित्यज्यन्ते तत्रैकस्मिन्नर्थे

शब्दस्य योगवृत्तिसंभवे तत्रैव तस्यैव शब्दस्य रूढिर्न कल्प्य

ते क्लृप्तसामर्थ्येनैव प्रतिपत्तिसंभवे तत्रैव तस्यैव शब्दस्य

शक्त्यन्तरकल्पनानिमित्तकार्यान्तराभावात् ननु पंकज

शब्दादिषु योगरूढिरिति वृत्त्यन्तरं वा शक्तिद्वयं वा कल्प्यत

इति न तत्रापि योगवृत्त्यैवार्थप्रतिपत्तेः ननूत्पलादिवस्त्व

यपंक न्तरं विहाय जशब्दात् सटितितामरसे प्रतिपत्तिदर्शनात् श

क्त्यंतरमेव कल्प्यतीयं न प्रयोगबाहुल्यादपि सामर्थ्यावि

शेषेप्रतिपत्तिदर्शनाद्यथानवस्त्वर्थेषु शास्त्रविशेषोपिनोपशास्त्रात्
सामान्यादिमदाहृतैर्प्रयोगवाकुल्यादेवप्रथमप्रतिपत्तिः तस्माच्छ
ब्दसामर्थ्यादेवप्रयोगप्रतिपत्तिसंभवेनशास्त्रांतरकल्पनेत्यो
हे नायंजिज्ञासाशास्त्रइति कथमित्यतः प्राक्तनोग्रंथः
स्पष्टार्थः नन्ववयवार्थसंसर्ग एव योगरूढ्यापिशब्देनप्रतिपा
द्यतेविचारस्तुनजिज्ञासाशब्दावयवार्थः कथंतद्वगमः
स्यच्छब्दसामर्थ्येनैवान्यथासिद्धिरितिचोदयति कथमन्य
थासिद्धत्वमितिस्वयमवयवार्थत्वाभावेप्यवयवार्थसंसर्गा
विनाभावादपितत्रलक्षणायाप्रयोगप्रत्ययोपपत्तौ नशा
स्त्रांतरकल्पनात्मकमन्यथासिद्धकार्याभावादिति परिह
रति किंतत्कारणं विचारार्थत्वादिति ननुज्ञानमात्रमिष्यमा
णंकथंविचारेणाविना रूढ्यामितितदाह तथाहीति किं
तत्रप्रमाणमितितदाह हेवंप्रयोगप्रत्यययोरिति ज्ञानंख
ल्विष्यमाणंविषयेणासहावगत्तमिष्यते अतनवगतविष

विवर० यच्छायोगात्तत्स्वप्रतिपन्नेवस्तुनिज्ञानमिष्यमाणंसंदिग्धे त० पा०
२ निश्चयफलंवापरोक्षेऽपरोक्षफलंवेष्यतेतेनद्योभयंप्रमाणा २
दिविचारप्रयत्नसाध्यमितिप्रतिपन्नेवस्तुनिविशिष्टज्ञा
3 नमिष्यमाणंप्रमाणादिविचारमविनाभावेनकाममपत्तीर
तिविचारसाध्यज्ञानेप्रयोगमन्यथयाविन्यत्यर्थः नन्वेते
च्छामात्रंस्वेनप्रतिपाद्यते प्रयोजनाभावात्किंत्विष्य
माणज्ञानप्रदर्शनमुखेनतत्साधनंविचारमंतरंगमिमु
पलक्ष्यएवनान्यथैवप्रतिपाद्यतेऽतोविचारज्ञानबल
रागामन्यतमस्यतात्पर्येणप्रतिपाद्यस्यारंभायाथशब्द
इतिचोदयति नन्वेवमपिकुतएतदिति नेदंवप्रपंचय
ति अंतरंगतिंविचारमाश्रित्येति अर्थलक्षणेनप्राधा
न्येनांतरंगत्वंविचारमाश्रित्येति संबंधः अत्रस्वपारणा
मन्यतमस्याधिक्रियमाणत्वमंगीकृत्येतियोजना
तत्राथशब्देनानंतर्याभिधानमुखेनशास्त्रोपसाधन

वत्तृत्वसंपन्नाधिकारिविशेषस्यान्यायतः समर्प्यमाणा
भावे विचारारंभपर्यन्तमेव कर्त्तव्यतया विधीयमानो वि
चारो निरधिकारोऽननुष्ठेयः स्यादिति परिहरन्ति उच्य
ते शास्त्रस्यानारंभप्रसंगादिति ननु विचारविधिरेव वि
श्वजिन्न्यायेनाधिकारिविशेषं कल्पयित्वा प्रवृत्तिपर्यन्तो भ
विष्यतीति किमध्ययनविधिनेति ननु कर्त्तव्यतया वगतो
विचारोपि प्रारंभमर्थाद्गमयतीति किं विचारारंभार्थेनाध्य
यनविधिनेति ननु विधिसामर्थ्यादुभयप्राप्तौ कस्तत्र निर्णयो
विधेयपदार्थानोपाधित्वादात्तस्य विधानमुखेनाधिका
रिसमर्पणमेव युक्तमित्यपाद्याधिकारार्थत्वे ह्यप्रयोजन
मिति प्रवृत्तिद्वारेण प्रयोजनपर्यन्तत्वं प्राप्त्यामित्यर्थः ना
नुमेयत्वकामः कल्पनेन प्रसक्त्यप्रतिषेधप्रसंगात्तथा
हि कर्त्तव्य इत्युक्तेऽविशेषावाप्तावधिकारि प्रतिपन्नो तदनु
पपत्त्या विशिष्टाधिकारः कल्पनीयस्तत्तावदेषा हैनैव विरि

विवर० ष्टाधिकारिसमर्पणमितिभावः ननुरात्रिसत्रन्यायेनार् र० प०
४ र्थवादगतमेव मोक्षं वा लक्षणं वा प्रयोजनं साध्यत्वेन परि ३
मप णम्यातकामो वा लक्षणकामो वा विचारयेदिति विधिप्र
तिपत्तिस्तमयाधिकारिविशिष्टविधिप्रतिपत्तेः न प्रस
ज्यप्रतिषेध इति चोदयति ननु व लक्षणं प्रयोजनमिति
न त्वेदवक्तव्यं किं सर्वेषां फलकामित्वया सर्वाधिकारं
शास्त्रमुच्यते किं वा विशिष्टाधिकारमिति विशिष्टाधि
कारत्वे विधिप्रतिपत्त्यधीनत्वादर्थवादसामर्थ्यलभ्या
धिकारिकल्पनायाः प्रसज्यप्रतिषेधव्यापारगौरवं तद
वस्थमेवातो ऽथ शब्देनाधीतव्यादिविधिप्रकरणापठि
तसाधनचतुष्टयसंपन्नाधिकारिप्रतिपत्तिपूर्वकोविचा
रविध्यवगमेनासौ दोष इत्यथ शब्देनाधीतविशेषाधिका
रिसमर्पणमेवयुक्तमिति अथ सर्वाधिकारं शास्त्रमिति
न प्रसज्यप्रतिषेधेनापि विशेषाधिकारिसमर्पणेशाद्

पेदेति तत्रवक्तव्यं किंफलं न सर्वाधिकारं शास्त्रं किं वा विधि
तोतत्तावत्फलं न सर्वेषां फलार्थित्वाभावादित्याह न ब्रह्म
ज्ञानेऽर्थित्वानुपपत्तेरिति नामुमुक्षुज्ञानार्थित्वेत्यतः प्राप्त
नो ग्रंथ्यः स्पष्टार्थः ननु अध्ययनविधेः त्रैवर्णिकाधिकारत्वा
त्तत्प्रयुक्तत्वाच्च विचारस्याविधित एव सर्वाधिकारं शास्त्रमि
ति वादयति नामुमुक्षुज्ञानार्थित्वेति ननु विधिना स्ववि
षयस्य तदुपकारकस्य वानुष्ठाननिमित्तं भवति न च वि
चारोऽध्ययनविधेर्विषयस्तदुपकारको वा तत्कथमध्ययन
विधिविषयो विचारश्चेत्तत्राह स्वाध्यायाध्ययनस्यार्था
वबोधफलत्वादिति अयमाशयः दृष्टफलस्याध्ययनविधेः
यावदर्थावबोधफलव्यापारान्तं विचारमपि फलनिष्पत्तये
ऽध्ययनविधिरनुष्ठापयति इति न तु विषयतदुपकारित्व
तिरिक्तस्य व्यापारस्य फलनिष्पत्त्युपपदतया विधिप्रयुक्तानुष्ठे
यत्वं क्व दृश्यते अवघातादिष्विति विवक्षितविधेयावघातस्ये
व फलपर्यन्तमावश्यकत्वान्न त्वविचारस्त्वेतत्र ... वाप्यन्तर
मेवं

विक्र॰ कथं विधीयत इति वक्तव्यम् नैष दोषः आगृहीतस्यावि न्द॰पा॰
५ हितस्याविहितस्यैव कारकस्य वा विधेः फलपर्यन्तानुपप ३
त्त्या विधेयत्वकल्पनवद्विचारस्यापि तदुपपत्तिरिति ते
त्र किं विचारसाध्यज्ञानमर्थनिश्चयफलम् अध्ययनस्यान्व
यव्यतिरेकसिद्धं दृष्टं फलं किं वा तदुद्देशेन विधानादधि
कारिविशेषपरतया शास्त्रीयं फलं किं वा विधिप्रयोजनपर्य
न्तसामर्थ्यलभ्यं — — फलमिति नेत्यावदृष्टफलं ह्यध्ययन
मात्राद् वृत्तिगुणाकादप्यर्थनिश्चयानुदयात् । आपातदर्श
नस्य चाविचारानपेक्षत्वात् ततोऽर्थनिश्चयदृष्टफलाध्य
यनक्रियेति सिद्धं जयति स्यादेवमर्थविबोधफलाध्य
यनक्रिया स्यादिति ननु तव्यप्रत्ययेन स्वव्यापारः शाब्द
भावनाविधिरूपतयाभिधीयते सा च शाब्दभावनाध्ययन
करणिकामर्थभावनां निष्पादयन्ती फलवदर्थावबोधं
रूपार्थमर्थभावनाभाव्यत्वेन कल्पयति । तत्र रूपार्थे

पुरुषप्रवृत्त्युपयोगात् तत्तच्छब्दभाव्यान्तरालाभात् समानपदो
पात्तमध्ययने भावनायाः करणान्तामापन्नं भाव्यस्यार्थाव
बोधस्य निर्वर्त्तकतया करणा भवति कुठारादीनामपि छि
दिक्रियाभाव्यद्वैधीभावनिर्वर्त्तनद्वारेण छिदिभावनाकर
णत्वप्रदर्शनात् अतोऽध्ययनविधेः प्रवर्त्तकत्वान्यथानु
पपत्तौ वार्थभावनाकरणस्याध्ययनस्यार्थावबोधः फ
लमिति सिद्धमन्यथा समानपदोपात्तस्याध्ययनस्यैव
भाव्यतया स्वाध्यायावाप्तेरपि विधिफलत्वाभावप्रसंगा
दित्यत आह साध्यधीयमानो वाप्तिफलत्वादुक्तरयुहणां
तेन्यघमात्रापा नव्यप्रत्ययेन भावनाकर्मकारकोऽभिधी
यमाने स्वाध्यायस्यावाप्तिफलेव न भाव्यान्तरं कल्पनीयं ।
भावनाकर्माभिधायि शब्दविरोधादिति ननु न भाव्यमा
त्रेणापुरुषप्रवृत्तिर्विधिनोजात्यते किंतु पुरुषार्थभाव्या
पेक्षायैव तत्तच्छब्दविरोधेऽपि भावनानिष्पत्तये र्थावबो
धो भाव्यस्तिर्यकाते अपादानग्रहणानिष्प्रयोजनमि

विवर॰ तिपरिहरन्ति भवतु तर्हि सन्तूनां गतिरिति अयमाशयः त॰पा॰
८ अर्थनिर्णयस्याध्ययनमात्रादनिष्पत्तेः श्रूयमाणस्य २
6 स्वाध्यायस्य चाफलत्वात् अध्ययनमात्रस्य चाप्रयो-
जनत्वाभावात्स्वाध्यायाध्ययनेन स्वर्गंभा
वयेदिति कल्प्यत इति ननु व्याकरणस्याप्यंगत्वात्सां
गाध्ययनाद्विधीयमानात् अर्थनिश्चयो दृष्टफल
तयाजायते तस्य च विरोधपरिहाराय विचारः प्रयु
ज्यते तेनादृष्टे सत्यदृष्टकल्पनानन्त्यापत्ति बोदयन्ती
तदपि नान्तरेभ्यः प्रयोजनवादिति परिहरन्ति न तर्हि
निःप्रयोजनतानीति श्रूयमाणस्वाध्यायलक्षणात्क
र्मण एवाध्ययनभावनया भाव्यमानात् फलवदर्था
वबोधसिद्धेः पशुवत्त्राग्यादीनां प्रयोजनं प्रतिपरंपरया-
साधनानामपि भाव्यत्वदर्शनात् श्रूयमाणस्वाध्याया
वाप्तिपर्यन्त एव विधिव्यापार इति भावः नन्वक्षरग्रहणा

पर्यंते विधिव्यापारे फलवदर्थावबोधस्य निर्निमित्तत्वास्यादिति तत्रा
फलप्रयुक्त एवार्थावबोध इति अयमाशयः लौकिकानां वाक्यानां
विधिमंत्रेणापि फलवदर्थावबोधकत्वदर्शनात्सांगात्त्वकर्मणो
विधीयमानादवघातादिप्रिवादृष्टजन्माति धमान्न विधिफलमर्था
वबोधः किंतु स्वीकृतत्वाध्यायमात्रजन्यं फलमिति विधेस्तु दृष्टसम
मेव बाप्यदृष्टं किंचित्फल – मिति दृष्टफलाविरोधेनादृष्टसिद्धौ न तद्वि
रोधिस्वतंत्रादृष्टं कल्पयितुं युक्तमिति किंच फलवदर्थावबोध
फलोध्ययनविधौ यस्मिन्कर्मण्यधिकारस्तस्य तद्वाक्याध्ययनमे
वस्यान्न वाक्यांतराध्ययनं तत्र प्रवृत्त्यादिफलाभावादिति न कृ
त्स्नवेदाध्ययनसिद्धिरित्याह अपि चाद्यपग्रहणांतो विधिरिति
ननु कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनस्य नित्यतया विधेयत्वेपि सकलस्वा
ध्यायावाप्तिस्तमवेत स्यादृष्टस्यानधिकृतकर्मवाक्यगतस्यार्था
वबोधात् ध्यानादिवारेणाकल्प्यमपूर्वसिद्धिहेतुत्वेनेति नैव दोषः
प्रायश्चित्तजपादावपूर्वोपकारित्वोपपत्तेः नन्वध्ययनाद्दाराव

विवरण त्रे: कोऽविशेषोऽस्त्यत्राविशेषः स्वाधातोच्चारणाद्नमत्वं नामादरयर्मो न्०पा०

वाक्षित्तदर्थो वाङ्ज्ञनसव्यापारोध्ययनमिति तन्वाधिकारिवि २

शेषणामर्थावबोधमुद्दिश्यैँगप्रयुक्तशब्दोच्चारणोलोकेतात्पर्य

दर्शनादिति चोदयति तनुचाश्रूयमाणाधिकारोध्ययनविधि

रिति अधिक्रियते अस्मिन्कर्मणीतेत्याधिकारोविधिप्रकृत्यसं

वंधनिमित्तं जीवनकामादिरुच्यते तनुविश्वजिन्यायेनाधि

कारः कल्प्यतामथवावाजसनेयितांब्रह्मचर्यमागामित्यादि २

नोपनयनस्य प्रकृतत्वादुपनीतोऽधिकारी त्रिप्रकरणाप्रमाणेन

कल्प्यतामिति तेत्याह दृष्टस्यादरग्रहणेऽर्थावबोधः सकल्प

नामधिकारस्यनिरुंधन्नित्यादिना भवतुनामाध्ययनेना

-र्थाविबोधंभावयेदर्थावबोधकाम इति विधिस्तथापि किं चारे

णार्थावबोधंभावयेदिति किं चारे प्रवृत्तिरध्ययनविधिनानवि

धीयत इति तत्राह दृष्टाधिकारेषु प्रत्यवतत इति तत्र किमर्थो

सामर्थ्यादेवाध्ययनस्यार्थावबोधः साक्षात्परंपरया वा फलमि

ध्ययनं विधातव्यं निरधिकारविधानायोगात् अर्थावबोध
मुद्दिश्यैव च विधितः शब्दोच्चारणोसन्निवाक्यस्य तात्पर्यमिति
र्थावबोधमुद्दिश्य ४ पं० ३

त्युच्यते किंवार्थावबोधकाममुद्दिश्य विधानमित्यभिप्रेत्याहार
त्रोच्यत इति प्रथमः कल्पोंगीकृत इत्याह भवेदध्ययनविधेरिति
द्वितीयः पक्षोनुपपन्न इत्याह नाधिकारहेतुत्वेति अत्राध्ययना
त् प्रागर्थावबोधस्याप्रतिपन्नस्य कामनायोगान्नार्थावबोधका
ममुद्दिश्य विधानमित्यर्थः ननु कथमर्थावबोधस्याप्रतिपत्ति
रध्ययनात्प्रागेवार्थस्याप्रतिपत्तेर्विशेषरूपापरिज्ञानेनाविशि
ष्टावबोधानवगमात् ननु वेदस्य प्रागपि वाक्यप्रमाणत्वात् आप्त
प्रवचनवदर्थो विद्यत इत्यर्थसद्भावमात्रमनुमानेनावगम्यते तै
र्थवत्वज्ञानमात्रस्यानुमानसिद्धत्वात् ज्ञानकामनायोगात् अ
ग्निहोत्रादिविशिष्टवाक्यार्थो नाम प्रतिपत्तव्यस्तद्विशिष्ट
ज्ञानकामनायोगादुपदेशात् एवाग्निहोत्रादिवाक्यार्थविशे
षाः प्रतिपन्ना इति चेत् तर्हि वाक्यार्थविशेषज्ञानानामपि सिद्ध
त्वात्तत्र कामनासंभवेदर्थोपदेशिकज्ञानस्याप्रमाणत्वात्
तत्रातिशयिज्ञानं काम्यत इति चेत् अप्रामाण्यनिश्चितेन तत्राति

विवरण र्णीयज्ञानकामनार्थस्यविभ्रममात्रत्वादौपदेशिकज्ञानस्यसंदिग्धप्रा न०पा०
८ माण्येतत्प्रामाण्यविचारस्यैवावसरोनाध्ययनस्यकिंचसर्वेषा ३
कृत्स्नार्थज्ञानानांयुगपदेकबुध्योपदेशनासंभवात्सामान्येनोद्दिश्य
8 शब्दोच्चारणायामर्थमात्रज्ञानेशब्दस्यतात्पर्यप्रसंगादग्निहोत्रादि
विशेषज्ञानेतात्पर्याभावात्तत्वाक्यशक्त्यनुसारेणविशिष्टार्थ
तात्पर्यकल्पनायामर्थज्ञानमुद्दिश्यविधानेविधेस्तात्पर्यानिमि न
त्तत्वप्रसंगात्तस्माद्विशेषज्ञानानांप्रागसिद्धत्वान्नतत्काममुद्दि
श्यविधानमित्याह ----- प्राक्काधिकारज्ञानेनप्रयोजनमित्ति
किंचोद्दिश्यविधानेपिनाध्ययनमात्राद्दृष्टफलतयार्थावबोधसि
द्धिरदर्शनादित्याहतेनेतिविधेरिति नन्वर्थावबोधमुद्दिश्यशब्दो
च्चारणायांतात्पर्यंलोकेदृश्यते नतावच्छ्रोतुरुच्चारणेतात्पर्यानि
मित्तंलोकेतदभावात्तुवक्तुरुच्चारणावेदपौरुषेयत्वेतात्पर्याभावप्र
संगात्तस्मात्स्वभावतएवार्थप्रतिपादनसमर्थस्यशब्दस्यस्वरूप
संबंधज्ञानदोषपरिहारायार्थज्ञानमुद्दिश्यशब्दोच्चारणापेक्षितेति

स्यार्थमपि शाब्दधर्म एव यद्यपि लिंगगम्यो न पुरुषधर्म इति वक्ष्यते।
इदानीमध्ययनविधेर्नित्याधिकारत्वं प्रतिपादयितुमधिकारि
विशेषणाभावादनध्ययनमेवेत्यध्ययनप्रवृत्तिमाक्षिपति य
द्येवमधिकारश्रवणादिति तत्राविधिर्हिंसाविषये प्रवर्तकतया प्र
तिपन्नस्तदन्यथानुपपत्त्या समर्थं नियोग इति प्रतिपद्य प्रवृत्ति
समर्थमधिकारिणं कल्पयति यदा तु पुनर्विधिविषयस्यानिमि
त्तान्तरादनुष्ठानं संपद्यते तदा विधेः प्रवर्तकत्वं प्रतिबध्यते प्रतिब
द्धप्रवर्तकभावश्चाविधिः प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं न स्वामिनमधिकारिणं कल्प
यित्वा प्रवर्तयति तत्राध्ययनविधिरपि स्वविषयस्याध्यापनविधि
प्रयुक्तानुष्ठानत्वात् स्वयं प्रतिबद्धप्रवर्तकभावो नाधिकारं कल्पयित्वा
प्रवर्तयतीति प्राभाकराः प्रत्यवातिष्ठन्त तन्न्यायाश्च केचिदाहुरिति
नन्वष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीतेति श्रुतावध्यापन
विधिरश्रूयमाणाधिकारः कथमध्ययनं प्रयोजयेत् कल्प्यते
त्वाधिकार इति चेत् न अध्ययनस्याधिकारं कल्पयित्वा स्वविधेः

विवरण प्रयुक्तिरेवाध्ययनस्यप्रवृत्तौ संनिधानात् ननुकाल्पिताधिकारे न्र०पा०
६ ध्यापनविधौतत्प्रयुक्तानुष्ठानत्वात्तत्राध्ययनस्यनत्राधिकारः ३
कल्प्यतइतिचेन्न विपरीतंकिंनस्यात् अध्ययनेकाल्पिताधिका
१ रेतत्प्रयुक्तानुष्ठानत्वादध्यापनस्यतत्राधिकारः कल्पनीयइति
ननुलिखितपाठादध्ययनसिद्धेर्नाध्ययनविधिरध्यापनंप्रयोर
जयति नह्यविधितोध्ययनेनाप्यत्र ध्यापनविधिसिद्धेर्नविहित
मध्ययनमध्यापनविधिः प्रयोजयेत् अप्याप्यध्ययनाध्यापन
योर्माणवकस्यग्राह्कृत्वस्य पवित्रपाणित्वाद्यंगसाम्याद्विहित
मेवाध्ययनमध्यापनविधिः प्रयुक्त इति अध्यापनस्याध्ययन
विधिप्रयुक्तत्वापि समानमेतत् किंचाचार्याधीनोवेदमधीयीतेति
नियमविधानाल्लिखितपाठोनयुक्तो ध्यापनानुजरभावित्वात्
आचार्यत्वस्यचार्यकरणविधिप्रयुक्तोधीष्वेतिवाक्यार्थइतिचेन्न
न ननुद्वितीयंजन्मनयस्मात्सआचार्यइत्युपनयमात्रादाचा
र्यत्वप्रवणादाचारान्ग्राहयतीति व्युत्पत्तेराचार्यत्वस्यप्रागे
वसिद्धेराचार्यकरणविधिप्रयुक्त इत्यध्याहाराच्छब्दस्यभाविवृत्त्या ६

अपरास्यैवलघीयस्त्वात् तस्मादधिकारकल्पनासाम्यादितरेत
रप्रयुक्तिसाम्याद्वृत्तविधिप्रयुक्तिसंभवे ध्ययनस्यकाम्यस्य ध्याप
नविधिप्रयुक्तिरितितथाह्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तस्यानुष्ठ
ष्ठानमिति अयमाशयः संमाननोत्संजननाचार्यकरणाज्ञान
प्रभृतिविगुणानव्ययेष्वनियम इति संमाननादिषु साध्येषु
नयने धातोरात्मनेपदं विधीयते तत्रोपनयीततमध्यापयी
तेत्येकप्रयोगत्वावगमात् उपनयनाध्यापनयोः माणवक
स्याध्यापनं प्रतिकर्मकारकोद्देशेन उपात्तत्वात्माणवकः के
नोपकारेण ध्यापनविधिनिर्वर्त्यत्वे विवक्षितत्वाभ्युपगमेना
ध्यापनं कुर्वन्न ध्यापनविधेः उपकरोतीति गम्यते तत्रोपनीय
या ध्यापयेदिति प्रयोगैककल्पना यांतपत्य र्थका ध्यमेवाचा
र्यकरणं अत्र ध्यापनस्यापि फलं गम्यते तत्र श्योपनीया ध्यापयेदा
चार्यकरणकाम इति श्रुतेस्तस्यैवाचार्यत्वफलस्य कामोपपदं धर्मा
न्नकल्पनात्साधिकारो ध्यापनविधिः संपद्यते अत्र प्यवोपनीयपन्नु

विवरण यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रच श्र०पा
१० क्षत इति उपनयनाध्यापनयोः प्रयोगैक्यादध्यापनेविधिश्रव ३
णादाचार्यत्वफलश्रवणाच्चाचार्यत्वकामो माणवकमुपनी
याध्यापयेदितिविधिर्निष्पद्यते अध्ययने तु नाधिकारनि
10 मित्तं किंचिदुक्तमस्तीति विशेषः नन्वध्यापनविधिविषय
तदंगत्वाभावे ध्ययनस्य स्वतंत्रविध्यंतरविहितस्य कथंस्व
तंत्रविध्यंतरप्रयुक्तानुष्ठानतेति तत्राह धरनस्यैव कामप्रयुक्त
त्वे प्रयुक्तस्यैतत्पमाशयः अथवा स्वर्गकामोऽधीतेति श्रूयते
तत्वं न तावत्पुरुषसुद्देश्यपरत्यागं श्रवणान्नित्यमध्ययनं विधीय
ते द्रव्यपरत्वया प्रोक्षणादिवत्कर्मकारकसंस्कारकर्मतया प्रती
तेः श्रूयमाणफलत्वाद्देवनस्य तंत्रकाम्याधिकारता
न च सक्तुन्यायेन गुणप्रधानवैपरीत्यान्नित्यकाम्याधिकार
तापदाहवनीये जुहोतीति संस्कृताग्नौ तत्तंत्रविनियोगा मां
त्तस्मादुभयविधाधिकारस्य स्यादित्यनाधानविधिराधानप्रवर्त

विलंद्रमः नर्त्हेन्नरकान्तुविधिप्रयुक्तानुष्ठानमाधानंस्या उच्यते
न तावन्नित्यदर्शपूर्णमासादिविधिप्रयुक्तानुष्ठानमाधानमाह
वनीयस्योद्देश्यतयानुपादेयत्वात् क्रतुविधिप्रयुक्तानुष्ठेयता
योगात् उपादेयमेवाहिविधिरनुष्ठापयति अन्यथा स्वर्गका
मादीनामप्यनुष्ठेयत्वप्रसंगात् स्मादुत्तरकाम्यविधिप्रयुक्तमे
वाधानस्यानुष्ठानमिति नहिविधिरिवकामोप्युपादेयमेवानु
ष्ठापयति किन्तुपपत्तुद्देश्यमनुपादेयंवाविनाकाम्यमानेनैसि
ध्यतितत्सर्वविधिसत्कारित्तयानुष्ठापयति एवंविधिरागयो
र्विभागदर्शनात् यथासौवरोपीठसमुपविशेदितिविधौतथा
विधपीठभावेविधेर्नानुष्ठापयति रागस्तत्तथाविधंपीठमुत्पा
धापितत्रनिवेशयति एवमाचार्यकरणाकामनेवाध्ययनमाचा
र्यप्रेरणाच्चोदेनामारावकेननिर्वर्त्यमध्यापनसिद्धर्यामि
ति मेत्राध्ययनविधिरेवनित्याधिकारेणसाधिकारोध्ययनेप्र
वर्त्तयतीतिप्रतिपादयितुमध्यापनाविधिप्रयुक्तिंनिराकरोति

 तदयुक्तमित्यपर इत्ययमाशयः नतावदाचार्यत्वं स्वयमेव विधे 
 यमिति युक्तं उपनयनाध्यापनभावार्थविषयत्वाद्विधेर्न्नापि 
विधिपदाभिधेयत्तया विधित्वमाचार्यत्वं प्राप्तमनेयत्वमात्रा
भिधेयत्वात्त्रापि नैयोगिकफलमाचार्यत्वंमात्याराद्ग्राह्य
तीति हेतु कर्तृत्वानिबंधनस्याचार्यत्वस्य लौकिकत्वाद्प्यमा
णावकविषयनयनपर्यंजन्यमाचार्यत्वमलौकिकमिति न
तत्रपस्मात्स्मत्राचार्यवृत्तिस्मृतौमाणवकसंस्कारप्रतिहेतुकर्तृ
त्वस्यैवलौकिकस्याचार्यप्रादुर्निमित्तत्वावगमात् स्तहपाटि
ना नांचसंमानतादीनां लौकिकत्वादाचार्यत्वस्यालौकिक
त्वेपुपनयननियोगफलत्वाविष्यतिततेनाध्यापनविधेः कृतःसा
धिकारतात्रयत्नमध्यापयीतेत्येकप्रयोगत्वावगमादुपनीया
ध्यापयीतेति विधिः परिणाम्यत इति तथाप्यगफलस्यापूर्व
यादस्यप्रधानाविध्याधिकारानिमित्ततां कल्पनीयाग्राच्चार्यकारणा
कामोमाणावकमुपनीयाध्यापयेदिति तदेवमध्ययनविधेर

ष्युपनय प्रकरणं त्वाद्वाजसनेयिनां सर्वस्मृतिषु चोपनीतो ऽ
धीयीतेति प्रकरणं प्रमाणमनस्याधिकारत्वसिद्धेः स्वविधिप्रयु
क्तमेवाध्यापनमितियुक्तं यत्तु माणवकस्य ऽक्तं तन्नयमे
वचामूलकत्वत्यनुमानेन वानाचार्यकरणकामस्य किंचि ऽ
द्विदधातीति किंतु पष्ठद्योपवं धाद्रुपनयनागैवादेनकर्तृराचा ध्यापना
र्यसंज्ञामेव विदधाति मानाचार्य प्रवदतेन इति वचनात्संज्ञा
याश्च वदमाणवन नमस्कारपूजादिविधानांगत्वात्तस्मादा
चार्यकरणविधिप्रयुक्तिरयुक्तेति नन्वेवमप्युभयत्राप्य
धिकारकल्पनानयुक्तमन्यतरे गौवान्यतरस्य प्रयुक्तिसि
द्धेः अतः कस्यान्यतरस्य कल्पनेति वीद्वायां माणवकस्य
प्रवृत्त्वात्स्वाधिकारं प्राप्तिपद्यातुमशक्तत्वादध्याप
नविधेरेव स्वाधिकारोपपत्तं प्रयुक्त इति चोदयन्निकल्पयामि
ति तत्रोत्तरमाह स्ववर्णज्ञा लराणामुपनयीत्तोतिपघपमाचार्य
स्यानियोग इति मा चार्यकरणकामस्य नियोग इत्यर्थो यमभि·

विवरण संधिराचार्यकरणा विधिस्तावन्नाविहित्त मध्ययनं प्रयुंक्तेऽध्य ट॰ पा॰
१२ यनान्नाधिकारिणाम प्रयोजनन्मून्यतया चार्यगुणाभावेन २
प्रवृत्त्ययोगादध्यो विहितमेवाध्ययनं प्रयोजयतीति तत्र वक्तव्यं
किंविधिः स्वरूपतिरायोपाधित्वे नाधिकारिणां विषमंचापेक्षत्वेन
वेति स्वरूपोपाधितया विषयमपेक्षतेता धिकारिणां प्रवर्त्तक
त्वोपाधित्वोदधिकारिणा इति चेन्न तस्य स्यापं विधिरिति विहि
तस्याध्येतृ विशेषस्य परिज्ञानाभावं कांचिद ध्यायपेत्तदमदा
ह माणवकोनानियुक्तोभवतीति अपरूपोपाधित्वेनैवाधि
कारिणामपेक्षनेविधिस्तर्हि सिद्धमध्ययनं सिद्धः साधिकार विधेः=
त्व तत्र प्रकरणा दुपनीतो धिकारी संपद्यते साधिकारित्वे चाध्य
यनाविधेः प्रयोजापित्वमपि सिध्यति परप्रयुक्तानुष्ठानसंभ
वे साधिकारो विधिर्न प्रयोजयतीति चेत्तत्त्वा णानियुक्तस्य च
त्वाध्याया ध्ययनइति अनियुक्तस्येति स्वाधिकारविधिनैवाप्र
वर्त्तितस्येत्यर्थः तत्त्वेकास्मिन्नप्रवर्त्तमानेऽप्यन्यः प्रवर्त्तिष्यतइ

त्रिस्त्रोत्तारूपेणाध्यापनस्यासिद्धिरिति नोपनेतृत्वस्यापित्तदं
गत्वात्स्वात्मनैवोपनीतमध्यापयेद् नान्यैनीतमन्यथाग
वैकल्यात्तस्याधिकारानिष्पत्तेः आचार्यत्वफलासिद्धेः तर्हि
न्यालोपिडुपनीयाध्यापयेत् न तत्र सर्वेऽमाणवकानप्रवर्त्त
नेति ब्राह्मयोजनव्यापार इति ना आपनमिति तद्बाल
कस्यकपत्स्वाधिकारप्राप्तिपत्तिः संध्योपासनसमिदाहरणादि
कर्त्तव्यताप्राप्तिपत्तिवदुपदेशमात्रमध्यापनकर्त्तव्यताप्राप्ति
पत्तिरिति नाविशेषः किंचानित्येन चाध्यापनविधिनानित्यस्या
ध्ययनस्यानुष्ठाने तदुपक्रमे नित्यमध्ययनं संपादयितुं न शक्य
तइत्याह किंचान्यदाचार्यकरणविधिरिति उपनयनाख्यः काम्य
मानमाचार्यत्वं तत्तावत्स्वयमेव पुरुषार्थः परंपरया च सुख
दुःखप्राप्तिनिवृत्त्योरेवपुरुषार्थत्वात् न चाचार्यत्वस्याध्याप
नमात्रस्य चाप्रयोजनाकांक्षायां दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनानुपप
त्ते ३ अर्जनोपायत्वेन चवसां तु कर्मणामस्यान्वीणाकर्मा

विवरण त्ति जीविका याजनाध्यापनैश्चैव विशुद्धात्प्रतिग्रहश्चेत्ति स्म द्वि०पा०
२३ रणात् माणवकस्याध्ययनांगत्वेन गुरुदक्षिणादिविधाना २
त्तदंगत्वाध्ययनेनुष्ठायकस्याध्यापनविधेर्दक्षिणाद्यु-
पायांगेषु तदुत्पादकत्वाद् द्रव्यार्जनमेव प्रयोजनं तत्प्रयो
जनवत्तया काम्यत्वान्न नित्यवत्तु प्रयोगकृत्वसिद्धिरिति
उपगमनाध्यापने नास्ति नित्यत्वं नित्याह उपनयनाख्यस्तु
संस्कारो नित्य इति ननु प्रायश्चित्तस्याप्यकरणे दोषः श्रू
यते ज्ञातौ चिरकालं द्विगुणां व्रतमर्हतीति नैवं काम्यप्रत
तृ०उ वायश्रवणात् उपनयनस्यानित्यता उच्यते न प्रायश्चित्ताक
मि रणनिमित्तदोषनिरासाय द्विगुणां व्रतमुच्यते किंतु प्रायश्चि
त्तेनानिराकर्तव्यस्य पूर्वदोषस्यैवातिमात्रचिरकाले द्वि
गुणव्रतापेक्षत्वपैव निरास इत्युच्यते अन्यथा प्रायश्चित्ता
नवस्थाप्रसंगात् ननूपनयनसंस्कारस्यानित्यत्वेप्य
ध्ययनस्य काम्यानित्यत्वसिद्धिरिति नत्वात्संस्कारस्येति

त्रं गुणपाधिविहितत्वादंगस्योपहितांगनित्यत्वात्स्वोपाध्ये
र ध्ययनस्यापि नित्यत्वं कल्पयतीति ननु अध्ययनमनारभ्या
७ धीयमानस्योपनयनं कथमध्ययनांगं स्यात् नचोपनयन
संस्कारविधिमात्रमेवानुपपत्त्याशेषित्वेनाध्ययनं कल्प
यति प्रकृत्यादिविशेषसंबंधानामपि न प्रमाणाभावेऽध्यय
नाविशेषेणासंबंधसिद्धेः यथाहि स्नायभार्यामिति विधिः
प्रतीतिरितो हि स्नायः संस्कारार्थी पि प्रकृत्यादिविशेषसंबंध
प्रमाणाभावात्संस्कार्यो हि स्नायपदार्थसामर्थ्यात्क्रतुसं
बंधेऽविशेषात् सर्वक्रतुसंबंधप्रसंगात् एकस्य संस्कार
स्य सर्वक्रतूपकारित्वानुपपत्तेः श्रौतान्यगत्यामनभ्युवात्
संस्कारकर्मत्वं परित्यज्याभ्युदयफलः स्वतंत्रो विधिर
भ्युपगतः एवमुपनयनविधावपि श्रुत्यादिप्रमाणाविरहा
त् संस्कार्यमाणवकसामर्थ्यात्क्रतुसंबंधे सर्वक्रतुसं
बंधप्रसंगात् अन्यागत्यामनभ्युवाना संस्कारकर्मत्वपरित्य

विवरण ज्यत्वं तत्र एवाभ्युदयफलः स्यात्कर्मस्वरूपविधिर्हि सर्वस्वभा त०पा०
२८ वसामर्थ्यादेवांगांगिभावं सामान्येन प्रतिमिमाणः अत्त्यादि २
स्वरूपस्तत्र एव विशेषसंबंधं प्रतिमिमीते न ह्यनियोपनयनस्य संस्का
रकर्मता सिध्यतीति अत्रोच्यते ध्ययनविधिरेव अक्रत्यादि 14
प्रमाणानपेक्षया चार्थिकेन प्रमाणेनोपनयनमात्मीयां
गत्वेन स्वीकरोतीत्याचार्याधीतो वेदमधीयीतेत्यादिनियमशा वि
न्नालिखितपाठादिप्राप्तिनिषेधेत्याचार्योपगमनमंतरेण
माणवकस्याध्ययननिर्वृत्त्ययोगात् ननु दृष्टमप्याचार्यो
पगमनमध्ययनविधिसामर्थ्यादुपादीयतां नाम दृष्टस्तूपन
यनसंस्कारः कथमंगतयोपादीयत इत्युच्यते अत्राचार्योप
गमनविधिरेव नानाविधेतिकर्तव्यकलापानुगृहीतो दृ
ष्टसंस्कारमुत्पादयति स च विधिर्विधिप्रयुक्तप्रयोजनमी
दप्रमाणाद्दृष्टोपगमनं ह्येतदध्ययनविध्युपकारं संभवति
नैवादृष्टं कल्पयति दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेः दृष्ट
फलातिशये दृष्टे संभवति स्वतंत्रादृष्टकल्पनानुपपत्तेरि

त्यर्थः तदेवमध्ययनविधिसामर्थ्यादुपादीयमाने सत्याचार्योप
गमने तदाश्रितोपनयनविधिजन्यसंस्कारस्यापि तद्वारेणाऽ
ध्ययनविधिसंबंधस्योपनयनविधिसामर्थ्यादेवासिद्धेरुभ
यविध्युपादानसामर्थ्यादध्ययनांगमुपनयनमिति सिद्धं न
नूपनयनस्य संस्कारकर्मत्वान्नायां सिद्धायां संस्कारविधेः प्रयोज
नाकांक्षायां तन्निष्ठाध्ययनविध्यादिनाऽऽचार्योपगमनदृष्टद्वार ग
णोपनयनविधिरध्ययनांगत्वं मानमतः सामर्थ्यात्क्रामिमीमी
ते तच्चोपनयनस्य संस्कारकर्मत्वे प्रमाणाभावमित्यत्रोच्यते प
रस्परोपादानसामर्थ्यादेवोपनयनाध्ययनयोरंगांगिभा
वे सिद्धे किमुपनयनं प्रोक्षणादिवत्संस्कारकर्मतयांगं किंवा
प्रयाजादिवत्स्वाध्ययनफलोपकार्यंगमिति विशये संस्कारक
तयांगत्वमुपपादीयते अंगिस्वरूपोपकारित्वालाभात्संनिपत्यां
गत्वात्फलोपकार्यंगानां विप्रकृष्टतयांगत्वात्सविप्रकर्षात्सं
निकर्षग्रहणस्य-युक्तत्वादतो माणवकसंस्कारत्तयोपनयन
मम ध्ययनस्वरूपोपकार्यंगमुभयविध्युपादानसामर्थ्यात्सि

किंचाष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत्स्तो धीयीतेति वाक्य विपरि ऋ॰पा॰ ३
२५ णामस्य वदयमाणमात्तप्रवृद्धकृत्तिरेवोपनयनसंस्कृतं माण
वकमाद्याय स्वाध्यायाध्ययने विनियुक्ते इति श्रुत्यनुगृही
त एवोपनयनविधिरध्ययनांगत्वात्मनः प्रतिपादय
तीति छांदनसंस्कारो न परार्थस्तत्पत्ते किंतु माणवक एवेति
न युक्तं वक्तुं अनंतर अह तत्वात्संस्कारस्योपनयाध्ययन
योः परस्पर सांकांक्षत्वस्य दर्शितत्वादाकांक्षितसमर्प
णत्वाच्च श्रुतेरविभक्तेरपि प्रातिपदिकस्यान्वितत्वाभिधायित
या संबंध प्रतिपादकत्वात्तस्मात्तच्छ्रुत्यनुगृहीत एव विधिरं
गांगिभावं प्रतिपद्यते इति किंच वाजसनेयिनां सर्वस्वत्यन्त
मिति श्रुतिश्चोपनयनं प्रकृत्याध्ययनविधानात्फलवदध्य
यनप्रकरणानुगृहीत एवोपनयनविधिरध्ययनांगत्वामात्म
नः प्रतिपादयतीति तस्माच्छोक्तसंस्कारस्य स्वाध्यायाध्ययनार्थ
इति तदकाम्यत्वेऽपि मात्राचार्यकरणविधिर्नित्यसमीहितफ

लत्वान्नित्यएव तत्त्वमनानित्यानित्यसंयोगाविरोध इति चो
दयन्ति ननु कथमाचार्यकिरणे इत्यादिना फलस्यनित्यस
माहितत्वमंगीकृत्यपरिहरन्ति भवेदेवं नित्यत्वाफलवशे
नन शाब्दादिति मन्तु फलसामर्थ्यच्छाशाद्द सामर्थ्याद्वा तु
ष्टेयं नित्यकर्त्तव्यं चेत् एकिंप्रमाणान्त विशेषणाविनाकिं हीय
तेइति तत्राहत्तयाहि फलस्यानित्यसमीहितत्वादितिवास्तवी
वस्तु फलसामर्थ्यानिवंधनेत्यर्थः ननु ध्यापनेक्वचित्फलसा
धनकामनाधीनाकर्त्तव्यता प्रतिपत्तिः अन्यत्र तु शाब्दक
र्त्तव्यता प्रतिपत्त्यधीना ध्यापने फलसाधनेच्छा किमत्रा
ध्यापनस्यानित्यकर्त्तव्यता प्रतिपत्तेराचार्ये मितितत्राह परा
र्थ्याहिनित्यकर्त्तव्यता प्रतिपत्तावितिआस्त्यत्रविशेषः
कथं अध्यापनविधिर्हि शाब्दान्नित्यतयाप्रतिपन्नोविशेष
णास्वाधिकारोपाधौ सर्वदा सर्वान्प्रत्यनुक्षेपेच्छामुत्पादयन्प्रव
र्त्तयति प्रामाणिककर्त्तव्यताप्रतिपत्तेः स्वोपाधौ संकोचाभा

विवरण वादिच्छाधीनेन कर्त्तव्यत्वावगमेन संकोचाद्देवकर्त्तव्यत्वावगम नौ०प०
२६ संकोचात्रनित्यवदध्यापनसिद्धिरिति ननुप्रामाणिकानित्य २
कर्त्तव्यताधीनापीच्छाकृतिहेतुः शोकालोकत्त्वनिचकास्कत्ताम
र्थ्याभावाद्विशेषो नैतावतात्रानिरुह्यते तत्र कथं नित्यकर्त्तव्य
ताधीन॰ नित्येच्छाद्वारणानित्यवदनुष्ठानमिति तत्राह अवि
त्यादिभावेपीति प्रमाणान्तरावन्नित्यो ध्यापनविधिः प्रत्य
वायभयादेवयावच्छक्यामि कृदिच्छारत्नाधिकारिणानुष्ठाय
पत्तीत्यर्थः नैने त्रिस्यष्टार्थः ननुप्रमाणान्तरोविधिनित्यत्व
वदिच्छात्तोपिकर्त्तव्यतानित्यत्वं किं न स्यादिति तेन्याह फल
लवधानुकर्त्तव्यताप्रतिपत्ताविति अन्नानित्यैवसात्त्यादिरू
त्यध्याहारः ननु वर्षस्यनित्यसमाहितत्वात्कर्त्तव्यताप्रति
पत्तिनिमित्तकामोपिनित्य एवेत्यत आह यद्यपीति उपपत्ति
त्यन्वेष्णुपायभेदाद्ध्यापनकर्त्तव्यताप्यनित्यैवेत्यर्थः
ननुकस्यचिदुपाधानराससमर्थस्य तद्दकोपायत्वान्नित्यकर्त्त

यत्वेति तत्राह तदेकोपाधित्वेपीति क्रत्वोर्नित्यानित्यसंयोगवि
रोध इति इदानीं स्वत्वेनानित्यत्वाभावेपि नित्यपुत्रोत्पादनविधि
शेषत्वयोपनयनाध्यापनयोर्नित्यत्वान्न नित्यानित्यसंयो
गविरोध इति चोदयति ननु पितुः पुत्रोत्पादनविधिरिति
३७ तत्पुत्रोत्पादनविधेः पितॄणां परलोकगतानामस्मिंल्लोके पिंड
पितृयज्ञाद्यनुष्ठानद्वारेणान्नादिसंपादनं प्रयोजनं न चोपनय
नाध्यापनार्थज्ञानादिव्यतिरेकेणानुष्ठानं संभवतीति नन्वत्र
नित्यस्य पुत्रोत्पादनविधेः फलपर्यन्ततापेक्षितमनुशासनं
न शेषवत्तया विद— धीति तस्मात्पुत्रमिति वाक्येन तत्र पितुरे
वानित्यपुत्रोत्पादनविधिसामर्थ्यादुपनयनाध्यापनादिवि
धीनां नित्यत्वं प्राप्तं तत्रार्थज्ञानपर्यन्तत्वादनुशासनस्या
ध्यापनमप्यर्थज्ञानफलमिति प्राह कथं चाध्ययनस्येति परि
हरति उच्यते नानेन पुत्रानुशासनं विधीयत इति अप्याप्ततः सं
प्रति यदा प्रैष्यन्मन्यतेथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति

विवरण वेदत्तदर्थ्येनत्पकलानांस्वानुष्ठेयानांपुत्रे समर्प्यमाणानांसंपुत्रः २०पा

१२ प्रत्याहाहंब्रह्माहंयज्ञोहं लोकश्चेति पुत्रेणानुष्ठेयतयास्वीक २

रणसंप्रत्तिकर्मत्वं च पूर्वोक्तशासनमन्तरेणाकस्मादेवसक

2 लकर्त्तव्यसंग्रहानुपपत्तेः फलपर्यन्तपुत्रोत्पादनविधिनाक्षिप्त

मनुशासनंपूर्वनिर्दिष्टमेवार्थवादतयानुवदत्येनवाक्यमि

तिभावः माभूदेतद्वाक्यमनुशासनविधायकंतथापिनि

त्यपुत्रोत्पादनविधिसामर्थ्यादेवापितुरुपनयनानुशा

सनविधिर्निर्णयएवप्राप्तइतिनत्रोहगर्भाष्टवर्षेत्यादि

ना क्रयमर्थः नित्यपुत्रोत्पादनविध्याधिकारिणःपितुरा

पुर्नियमाभावादनुशासनपर्यन्तमवस्थानानुपपत्तेः कर्त्तव्यार्थो

पदेशनमेवानुशासनंनानुष्ठापनमतोनित्यपुत्रोत्पादनविध्या

क्षिप्ततयापितापनयनादिविधेर्नित्यत्वे नन्वपितुःकर्त्तव्योप त्रि

देशनमेवानुशासनंतोपनयनाद्यनुष्ठापनमितिकथमवग

म्यतेतत्राहतथाचलिंगमप्येतत्कोनुरिति ननुस्वानित्यानित्यसं

योगाविरोधस्तदवस्थ एवेत्याह तदेवमनित्यत्वेनेति ननुमाणा
वक एकैकस्मिन्नाचार्ये मरणादिना निवृत्ते पुनराचार्यान्तरमा
श्रयति स्वमध्ययनं संपादयिष्यतीति नेत्याह किंचाचार्यप्रे
त इति न तावन्माणवकः स्वनियोगेनैव प्रेर्यसमर्थाः स्वाधिका
रं निर्वर्त्तयितुं आचार्यान्तरं संपादयति अनंगीकरणात् तत्का
र्याचार्यादियोगेन अधिकारिशोभावे नियोगस्य कर्त्तव्य
ताप्रतिपत्त्यभावात्कर्त्तव्यानुष्ठानाय साधनं संपादयतीयोगादि
ति ननु साधनान्तरप्राप्तिनिष्पादनवदधिकारिणोपि प्राप्ति
निष्पादनेन कर्त्तव्यं माणवकः संपादयेदिति नेत्याह तद
धिकारिप्राप्तिर्न धीयत इति अवश्यकर्त्तव्यस्यत्यननुष्ठाने
प्रत्यवायापत्तेरनुष्ठानापादकस्याभावे प्राप्तिनिधिरादीयते
अधिकारिभावे ममेदं कर्त्तव्यमिति संबंधानवगमात्त्वकर्त्त
येति योगेऽवश्यमनुष्ठानाय प्राप्तिनिधिरादीयते तेन ता
वन्मात्रस्य तस्याविधिसंबंधनिमित्तनिवृत्तेः कर्त्तव्यताभ्युपाता

विवर० विप्रतिनिषेधेनाचार्यस्येदं कर्त्तव्यं तस्य कर्त्तव्यत्वसिद्धकृत्त र०पा०
२८ स्कालत्वात्तस्मान्नाधिकारिणः प्रतिविधिसंबंधः नन्वर्हि ३
सर्वत्र प्रतिनिधिवार्त्तावकाशात्तत्राह अधिकारी स्वाधिका
18 रासिद्धय्यर्थमिति तथाचार्यप्रेतेनान्यः कश्चिदाचार्यः स्वाधि
कारनिर्वर्त्तयितुं माणवकं स्वीकरिष्यति किं माणवकस्या
चार्यान्तरकरणाव्यापारेणेति न कृतरूपनयनात्वात्तनुप भा
नेत्रयोगस्याचार्यव्यापारस्याभावेऽध्यापनं निर्वृत्त्ययो
गात् माणवकान्तरे गां निर्वृत्तामिति चेत् नैवैकाध्यापना
स्यापि सिद्धेर्माणवकान्तरस्वीकारो नुपनीतं चाध्यापयी
तांगस्य निर्वृत्तत्वात् वृत्त्यपचयार्थैः संग्रह इति चेत् ह्री
ह्रस्वमाणवकस्यासंग्रहप्रसंगः अत्यव्यवहितग्रामवासिनं
च माणवकानामाचार्यसंपादनार्थं ग्रामांतरगमनं तस्यात्
नहि न वृत्तत्राध्यायायेतारः श्रोत्रियम्बहृष्यन्ते तथ्याच
माणवकस्योपनयनादिसिद्ध्यर्थ्यैस्वयमेवाचार्यगमनं प्र

स्या

यत्र सत्यकामोह वैजाबालो ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भग
वन्तमित्यादिश्रुतौ उपसंहरति एवमेषामवकुदोषेति नन्वत्र
विधिप्रयुक्तत्वे सति उपगमनाध्ययनयोस्तत्प्रयुक्तत्वयोपन
यनाध्यापनसिद्धेः तत्रविधानमनर्थकमिति नायं प्रयोजक
व्यापारयोर्विधिः किन्तूपगमनाध्ययनयोः कर्तृव्यापारयो
र्विधिरित्याह तस्मान्माणवकस्यैष नियोगइति नन्वशि
जर्थसंस्पृष्टस्यार्थ्याभिधायिनि विधिपदे कर्तृव्यापारे विधि
त्वे स्वर्गोवाक्यप्रमाणाविरुद्ध इति चोदयति कथं गुणकर्तृव्या
पारसंबन्ध इति किंन्यायाविरोध उच्यते किंवाप्राप्तविरोधः
नतावत्स्पष्टविरोधोऽन्यत्रापिदर्शनादित्याह यथैतयाग्राम
कामंइति नापिन्यायविरोधः प्राप्तानुवादेनाप्राप्तविधानादि
त्याह ग्रामकामस्य यागोविधीयतइत्यादिना नन्वध्यापन
याजनयोः कर्तृप्रयोजकव्यापारद्वयाबगमादन्यतरस्यानुवा
देनान्यतरोविधीयतइति युक्तं उपनयनेतु धात्वर्थस्य प्रयो

जकव्यापारत्वात् अनभिधीयमानः कर्त्तृव्यापारः कथं विधीयत इति
चोदयन्ति युक्तं याजयेदित्यादिना नन्वुपनयनेमाणवक
व्यापारविधिरध्यापने न भविष्यति नेत्तद्वाक्यसारूप्यादित्या
शङ्कय एवमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वादिति नन्वप्रयोजकव्या
पाराभिधायितामपि नयन्ति धातुनामाणवकव्यापारस्य अनभि
धीयमानस्यापि गम्यमानत्वात् स एव धातुनालक्षणयोपादा
य विधीयते न प्रयोजकव्यापारः स्वयं प्राप्तेरिति परिहरन्ति उच्य
ते माणवकस्यैव वायमिति ननु माणवकव्यापारो गम्यमानत
या वाक्यार्थे प्रतीयते कथं वा प्रयोजकव्यापारः प्राप्तानुवाद इ
ति चोदयन्ति कथं यजत्ववदिति माणवकव्यापारस्य गम्यमान
तामुपपादयितुं प्रथममाचार्यव्यापारस्याविधेयत्वामुपपाद
यन्ति उपनयीतेत्यस्याभिधानतो त्यायत इतिमाणवकमुप
नयीतेत्युक्ते माणवकस्य स्वात्मसमीपागमनमभिधानतः प्र
तीयते न स्वस्य माणवकसमीपगमनमन्यथा माणवकमुपगच्छे

दितिवचनं स्यात् न्यायतश्चप्रतीयते यथा वालान् दन्ताशिगाशि
द्वीपलौकिकः पुरुषो न बालगुणाभावं गच्छति किन्तु वालानेव
स्वयमात्मगुणाभावं नयति नन्वेवमाचार्यव्यापारो न प्राप्त
उवादः कथं मुमुक्षुधर्मस्तु हि ते ध्यायने माणवकस्य विहित
स्वाविधिप्रयुक्ते चाध्यापने कृत्यर्थेनतया चार्यप्रवृत्तिः प्राप्तानि
वृत्त्यर्थे प्रवृत्तौ च प्राप्तायां तदनुवादेन माणवकव्यापारे ध्य
यनादिर्विधातुं शक्यते इति इतरेतराश्रयप्रसंगात् नन्वकौ
मं पाजयेदित्यत्रापि समानो यं दोषः अत्राप्यस्वाविधिप्रयुक्ते
भूयागं तत्र कुसामान्येन वृत्त्यर्थे तयाप्राप्तं प्रयोजकव्यापार
मनूद्य ग्रामकामस्य यागविशेषो विधीयत इति नन्विति हि तत्रापि
विधेतरकुसामान्यप्राप्तप्रयोजकव्यापारानुवादेन माणव
कव्यापार उपगमनाध्ययनादिर्विधीयतां अत्रैप्यवा माणवक
व्यापारविधिसामर्थ्यादेव प्रयोजकव्यापारः प्राप्यत इतिन प्रयोज
कव्यापारविधानेन माणवकव्यापारः प्राप्यत इत्युक्तं तत्रमा॰

विवर० णावकव्यापारविधानादेकभाविनीं प्राप्तिमनूद्य माणवकव्या र० पा०
२० पारः कदाचिदप्यप्राप्तो विधीयत इति नेदं तदाह एतच्च सर्वमु ३
त्पत्त्यर्थत्वेन ब्राह्मणस्यान्यत एव प्राप्तमिति ननु प्रयोजकव्या
40 पारं प्राप्तमेवानूद्य गुणस्याधिकारादिविशेषविधिपरं वाक्यं किं
न स्यादिति नित्यवदधिकारविधिपरं वाक्यं जीवनादिनित्या
काम्याधिकारयोरश्रवणात् अतोऽगुणविधिरेव दध्नाजु
होतीत्यादिवत्परिशिष्यत इत्याह नन्वकर्म ध्यापयेदिति
भवतु नाहि गुणविधिरिति नेत्याह नन्वप्राप्ते व्यापार इति अप्रा
८ यमाशयः यावद्विशेष्यापि पदार्थः प्रमीयते तद्धा नानाविध
गुणविधित्वे तथा सत्येकोऽविशिष्टः पदार्थः प्रमीयत इति
न वाक्यभेदः स्यात् यदाऽविशेष्यमनूद्य विशेषणानि प्र
तीयन्ते तदा विशेषणानामन्योन्यावांविशिष्टत्वे एकत्वाप
त्यभावादन्योन्यानपेक्षतया प्रत्येकं प्रमेयत्वे प्रमेयभेदा
द्वाक्यभेद इति ननु सर्वत्र विशेष्यसामानाधिकरण्यानुवा

ब=

घमेवा सत्यं विशेषणान्यपि तथा किंतु विशेषाकारेणान्योन्य-
विशिष्टतया पदार्थाः प्रमीयन्त इति तस्मान्नूडुपपत्त्यधिकारस्तु-
ण्णाविधयः प्रयोजकव्यापारेनक्स भवंति उपसंहरन्ति अग्नीता
चार्यस्येति न त्वमाणवकव्यापारस्य गम्यमानस्यैव धात्वनाल
ब्धत्वात्योपादायविधेयत्वं दर्शयितुं चोदयन्ति न नु माणवकस्य
पीति परिहरन्ति अग्नीति तूमहत्यादिना ननु कर्तुरेव व्यापारो गम
नादिरुक्तः प्रयते न कर्मकारकस्य ग्रामादेः माणवकस्य तत्पत्य
र्थकर्मत्वेनतः कथं गम्यमानव्यापार इति चोदयन्ति कथमि
ति परिहरन्ति यदेवोपनयतीत्येति उपनयनसंस्कारयोपि त्युप
गन्तापोन्यर्थः नयत्यर्थकर्मणो नीयमानस्य गमनव्यापा
रः सुप्रसिद्ध इति भावः ननु तर्हि माणवकस्य गमनं प्रयो
कव्यापाराद्वा स्वत एव तिष्ठति किं मानं तत्र हि धीयत इति नविधा-
नमंतरेणासौ ऋद्धिरित्याह तस्य च प्रेक्षावत्त्वादिति ननु विधाने
पिकाम्यविधिः स्यादित्यतिनेत्याह विधमानस्यापीति कथं

विवर० तर्हि विधिरिति परिशेषान्नित्यविधिरित्याह विधित्वेनोपस्थक तृ०पा०
२१ र्त्तव्यत्वानामिति कथं तर्हि वाक्यं परिणाम्यत इति न दाहृतेनाष्ट २
वर्षं ब्राह्मणानामिति ननु नित्यतया विधेयत्वेपि विधिस्वरूप
2/ संबंधो वा विधिस्वरूपसंबंधनिमित्तं वा प्रवृत्तिर्वाधिकारशब्दा
र्थो न लभ्यत इति चोदयति नन्वेवमप्यधिकारो न लभ्यत इति
श्रूयमाणत्वाभावादनुसारमात्रेण गम्यमानस्यापगंतुरष्टवर्षब्रा
ह्मणानामिति विशेषणाश्रवणादिदमेवाधिकारनिमित्तं संपद्य
ते नैवमेकैकस्य विशेषणस्याधिकारनिमित्तत्वानुपपत्ते
र्विशेषणयोश्च परस्परविशिष्टताऽभावात् एकैकस्य विशेष
णस्याभिधानिके क्रियासंबंधेप्यनुपाये कहायन्यादिवदर्था
त्परस्परविशिष्टतयाधिकारनिमित्ततेति चेन्न विधिस्वरूपस
संबंधनिमित्तस्याशाधूस प्रसंगादिति परिहरन्नुपसत्तप्रवाधि
कारहेतुं नित्यनिमित्तमिति विधिस्वरूपसंबंधपदं पूर्वाहिनेरि प्रवृत्ते
त्यर्थः नित्यमिति जीवतः पुरुषविशेषस्यानियतभावित्यर्थः

ति

नच शाद्रुमेव सर्वत्राधिकारनिमित्तं सांगकर्मानुष्ठानसामर्थ्य
स्याप्य शाद्रूस्याधिकारं भावाच्छूद्रस्याधिकारादिति अथ
वात्रियासंबंधाभिधानमुखेन विशिष्टसमर्प्यको शाद्रूद्रयत्ना
र्थपर्यकल्पनादधिकारनिमित्तस्य शाद्रुत्वं नावहन्यते ए
वमपिविशिष्टस्यनाधिकारनिमित्ततेति चोदयति ननु
जातिवयसी विशेषणामुपादेयस्येति अयमभिसंधिः पाद
येनाम साक्षाद्वा परंपरया वा विधिविषयत्तया नुष्ठेयं तद्विशे
षणं च क्रियाकारकत्तत्कुणासमुदाय ऋत्विगर्थः तत्रोपादेय
विशेषणानि दंडीप्रैषानन्वाह लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्र
चरंतीति कर्तृविशेषणानि व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ वत्तृत्वा
दीनि करणविशेषणानि दूयवन्वीरघ्न इत्यादीनि संप्रदान
विशेषणानि अनुपादेयविशेषणमधिकारसंबंधनिमित्त
मनुष्ठेयकारकविशेषणतया विधिं प्रतिभूतत्वात् अधिका
रिणस्तद्विधिप्रतिस्वामितया प्राधान्येनान्वयात् कर्षकतर

 

त्रमाणवकस्योपादेयत्वंगम्यते उच्यते प्रयोजकव्यापा
रं प्रतिमाणवकस्य कर्मत्वाभिधायित्वी द्वितीया विभक्तिः स्वव्या
पारं प्रतिकर्तृत्वं गमयति कर्तृविषयत्वात्प्रयोजकव्यापार
स्य तत्र प्राप्त प्रयोजकव्यापारानुवादेन कर्तृव्यापारे विधिः संबं
धमात्रं परिशाम्यतीति शब्दप्राप्तं माणवकस्य कर्तृत्वं पराहृत्य
त्युपादेयमाणवकविशेषणस्य जातिविशिष्टवसन्तोनाधि
कारनिमित्तत्वेति कस्य तर्हि अधिकारनिमित्तत्वमित्यत आह अनु
पादेयविशेषणानामधिकारहेतुरिति विधिप्रयुक्तानुष्ठेयत्वादि
शेषणाव्यतिरेकेणासंबं धानुपादेयो यथा जीवन् एह हौत्वा
न्स्वर्गकाम इत्युपात्तत्वेन परिच्छिन्ननियोगपदमंगीकरोति
सम्यमस्तीयं स्थितिरिति अयं भावः यत्र लिङादिपदेन नियो
गो वाक्यार्थतया प्रतिपाद्यते तत्र वाक्यार्थभूतनियोगाकांक्षा
या धिकारित्वेन संबध्यते ममायं नियोग इति स्वामित्वयात्व
यित्वं नियोगस्य मधिकारित्वं नाम तत्र प्रथमं ममायं नियोग

विशिष्टत्वात्मच्छ थेतिर संबंधाकांक्षियोगस्य स्वकस्य
स्मितिविशिष्टयोपाधियुक्तत्वाधिकारविशेषता
वैदत्वात्विशिष्टकामाधिकारित्वेण ५ पं० १३

इतिप्रतिपद्यतिनियोगस्यकार्यत्वावगमात् तदनुष्ठानाय धात्वर्थविषये
यत्नात्कर्तृत्वेनान्वयेति नियोगोहिसाध्यत्वयाऽवगम्यमानः प्रथमा
न्वयिनोधिकारिणोममायंनियोग इति प्रतिपद्यते नियोगानिर्वृत्ति
समर्थे धात्वर्थेकर्त्रन्वयमन्तरेणानुपपद्यमानस्तदन्वयमर्थापत्
त्या प्रतिपादयतीत्यधिकारान्वयपुरःसरः कर्तृत्वान्वय इतिप्रा
भाकरा मन्यन्ते तत्त्रभवत्वनुपादेयविशेषणामधिकारहेतुर्भा
वनावाहेतुरुक्तपादेयविशेषणामधिकारहेतुरित्याह किंतु
कर्तुरधिकार इत्यपि स्थिता न्यायविद इति [illegible] ऽयमाशयः लिङा
दिप्रत्ययैर्यदा पुरुषप्रवृत्तिर्भावनावाक्यार्थत्वया प्रतिपाद्यते
तदाप्रधानकोद्देशानिमित्तत्वात्संबंधस्यक्रियायां स्वरूपो
पाधित्वेनकर्तृकरणकर्मापेक्षणीयत्वात् पुरुषार्थधात्व
र्थयोरभावयितृत्वकरणत्वेनान्वयात् परिशेषात्स्वर्गकामादे
यः कर्तृत्वेनान्वीयते तत्रकर्तृविशेषणात्पात्तन्नियमा
र्थीनिजीवनगृहदाहकामनादीनित्रप्रथमंकर्तृत्वेनान्वयं

विवर० धात्रिपद्यकर्तुरेव फलसंबंधात्मदीयमिदं फलसाधनं कर्मेति कु न्२० पा०
२३ र्मस्वामित्वलक्षणमधिकारान्वयं पश्चादनुभवति कर्मफलभो ३
क्तृत्वमेव हि कर्मणा स्वाम्यन्वय इति न तस्य कर्तृविशेषणा
न्यवतस्यैव फलभोक्तृतया कर्मणा स्वाम्यन्वय नियमयंतीति
कर्तुरधिकारस्थितिः एवं भावनान्वयार्थोपादानेनापि मा
णवकस्याधिकारसिद्धिरिति भावः अथ यथा राजसूये
राजत्वं कर्तृविशेषणमन्यनाधिकारित्वाद्राजत्वस्य कर्तृवि
शेषणतया संपादयितुमशक्यत्वात् अधिकारिविशेष
णामपि संपाद्यत्वेन दरिद्रस्यापि स्यादिति ननु नायं परिहार उपप
द्यते श्रेयःसाधनस्य लिङादिप्रत्ययवाच्यार्थत्वेनाभिधीय
मानत्वात्तस्य च प्रथममधिकारान्वयापेक्षत्वात्कस्य श्रेयो हि
भोक्तारमपेक्षते ऽतस्तत्साधनमपि भोक्त्रन्वयि भवति कस्येदं
श्रेयःसाधनं ममेदमभिलषितसाधनमिति च स्वाम्यन्वयाकांक्षा
दर्शनात्तत्र कस्यायं नियोगो ममायमिति भावनान्तःक्रियाकर्त्रा

यत्र यावदग्रस्य मानान्तमपेक्षते नन्वकृतियोग्यमेवश्रेयःसाध
नं विधिः कर्तुरिष्टाभ्युपाय इत्यभ्युपगमात् न नश्रकृतिः
कर्त्रारमपेक्षते इति नाहि नियोगस्यापि कार्यतयावगमात्कृ
तिनिमित्तः कर्त्रन्वय एव स्यात् ननु कृतिर्नियोगोपसर्जनत
यैव शब्देनाभिधीयते न चोपसर्जनाकांक्षया पदार्थान्वयः
किं तु प्रधानाकांक्षया नन्व प्रधाननियोगाकांक्षया प्रथ
ममधिकारान्वय इति समानमेतत् दृष्टसाधनेपि कृतेरुपसर्जन
तयाभिधानात् नन्वश्रेयसोपि उपसर्जनत्वात्तत्सामर्थ्यल
भ्य भोक्त्रन्वयः कथं साधनस्य स्यात् नैष दोषः साधनत्वस्वरूपो
पाधित्वाच्छ्रेयसस्तस्य च नियमेन भोक्त्रन्वयात् कर्तृभोक्त्रोः साधि
करणस्य साधनस्य सोपाधिश्रेयोनुसारेण भोक्त्रन्वयानियमासि
द्धेः तस्मात्समाभिलषितसाधनमिति प्रथममधिकारान्वयो
वाक्यार्थभूतेनाविधिनाश्रेयःसाधनेनापेक्षते पश्चादभिल
षितसाधनत्वस्याश्रेय धात्वर्थविषये विधिसामर्थ्यादेव

 

२४

कर्तृत्वयं प्रतिपद्यत इति एवमपि तत्र न विरोध इत्याह किंचेह तत्
मारावको जानाति वयोविशिष्ट उपादेय इति यद्वेदोपनयनाध्य
यनादिमाराावकव्यापारे सामान्येनाभिलषितसाधनत्वलक्षा
राो विधिः शब्देन प्रतिपाद्यते तदा सामान्यस्य श्रेयो विशेषाकां
क्षायां परं परया पुरुषार्थसाधनमुपनयनसंस्कारं माराावकग
तश्रेयो विशेषं परिकल्प्य तत्साधनलक्षराो विधिर्माराावक
व्यापारे प्रतिपादितो भवति ततः संस्कारफलभोक्तृतया
विधौ माराावकः स्वामित्वेनान्वेति तच्च स्वामिनियमार्थत्वा
त्तराायादिविशेषराात्स्येव पश्चादभिलाषितसाधनत्वविषये
माराावकव्यापारे कर्तृत्वे पि नियमयतीति नियमप्यार्थः ननु प्रयोज
कव्यापारविषयतया कर्तृत्वेनैवान्वयो वाक्यान्न प्रतिपन्नः सत्य
ननु विधिरेवं धसाम पर्यालोक्य कर्तृत्वयं प्रतिपाद्यकर्तृत्वयतियमः
परिकल्प्यते नन्वेवमप्यध्ययनस्य न तत्साधिकारत्वासिद्धिरिति
तत्राह तदेवमुपनयनस्य पश्चाध्ययनार्थत्वादिति प्रसिद्धं च सर्वो

स्मृतिशास्त्रेषूपनयनमध्ययनं जैमिनिवाजसनेयिनां चो
पनयनं प्रकृत्याध्ययनं विधीयते विधिद्वयसामर्थ्याच्चोपाद
नप्रमाणं दर्शितं इह पितृमध्यापयीतेत्युपनीतेन च छंदेन व
रान्स्तपात्यंगानि गितोभ्ये काधिकारत्वाद्वपनीतो ब्राह्मणो धी
यतेति निसंपद्यते अंगाधिकारनिमित्तस्य कालस्य सर्वत्राणि
य न्यत्वयनिमित्तभावाद्वयस्तेनाध्ययनाधिकारनिमित्ततेति
नन्वधिकारोऽध्ययनविधिनार्थावबोधा
य नाभिमिनितेत्याह एवमदृष्टार्थत्वाभावात्रैवेति नन्वसकृदध्यय
नादेवानित्याध्ययनसिद्धेरावृत्तिः केन कल्प्यते ऽर्थावबोधफ
लपदेवाकर्ष्यं लभ्यते फलावसानानुपपत्तेरितिचेदिहापिस
मानमदृष्टार्थत्वात्तेः फलत्वान्नत्वदृष्टमेवाविधिफलमित्युक्तं दृ
ष्टमानमर्थावबोधफलेऽपि नन्वदृष्टसमवायिदृष्टं फलस्यवाव
रस्वीकरणाद्विचाराद्यपेक्षत्वात्तदर्थमावृत्तिसिद्धिरिति नधा
रणातदीपयोरुपेयवाक्येभ्योऽप्यस्वीकृतेभ्योऽर्थावबोधदर्श

मर्थावबोधस्त

नात्वनन्तदर्थस्यावृत्त्यपेक्षापुरुषाजपस्वाध्यायविधिसामर्
र्थ्याद्वादरस्वीकरणायावृत्तिःकल्पनेनार्थावबोधसा
मर्थ्यादध्ययनस्यावृत्एववाधीयमानावाप्तिपर्यंतव्यापार
स्यमुख्ययावृत्त्याभिधायकःसकृदुच्चारणादौगौण्याऽवृत्त्या
वृत्तिसिद्धिरितिनन्वेवदस्यैवात्यनिरपेक्षतयाविचारहेतु
त्ववदनुभाष्यकारोध्ययनविधेरेवविचारमाहेतिचोदयति
नन्वेवमधीतोवेदइतिसत्यंविचारस्यप्रयोजकोत्तरविधे
प्रदर्शनद्वारेणाविचारहेतुंस्वाध्यायोध्ययनविधिविधे
यत्वाद्वारेणेतिपरिहरतिसत्यंतथैवतदित्यादिनाननुस्वा
ध्यायोध्यापातप्रतिपन्नोत्तरविधिरनिश्चितःकथंविचारंप्रयुक्त
इतितदाहाधीतवेदोह्यवश्यकरणीयानीत्यापातप्रतिप
न्नानामुत्तरनित्यविधीनामनुष्ठेयनिर्णयेच्छानसापेक्षत्वा
न्निर्णयायविचारप्रयोजकत्वमितिकाम्यकर्मविचार
मप्यधीतवाक्यफलकामनैवप्रयुंक्तेनन्वुकाविधिप्रयुक्तिक
ने

स्यत्वादृष्टमध्ययनविधिप्रयुक्तिकल्पनं विचारस्य न विधे
यत्वेनोपकारित्वातिरिक्तस्य विचारस्याप्रयोजकत्वादध्यय
नविधेरित्युक्तत्वाद् दृष्टावबोधफलत्वाभावात् अवघात
वृत्तिवत्फलापेक्षयापि न विचारविधिरित्युक्तत्वादुत्तरविधिवि
धेयोपकारित्वाद्विचारस्य तत्प्रयुक्तिः संभवति प्रातिवाक्यं निर्ण
यज्ञानभेदाद्विधिभेदो न विरुध्यते न्यायानामनुष्ठानस्या
प्यध्ययनविधिप्रयोजनत्वं स्यात्स्वर्गादिसिद्धिपर्यंतत्वात् अध्य
यनविधिफलस्य ननु अध्ययनमनुत्तरविधिप्रयुक्तं किं न स्या
त् अध्ययनमन्तरेण विचारनिर्णययोरनुष्ठानाद्यसिद्धेरि
ति तत्राह तत्ः प्रागध्ययनादप्राप्तेरिति अध्ययनादुत्तरं प्राग
विधीनामप्राप्तेः नाध्ययनप्रयोजकत्वमित्यर्थः अध्य
नाविधिष्वसंध्योपासनाविधिवार्त्तादिभ्यः श्रूयमाणाः प्र
वर्त्तयन्ति न च सकलोत्तरविधीनामध्ययनात्प्राक्प्रवर्त्तनं
संभवतीत्युक्तं अस्तु तर्हि ब्रह्मज्ञानस्यापि त्रैवर्णिकाधिकृत्तो

दि

विवर० नत्वनित्यविधिप्रयुक्तएव विचार इतिनेत्याह नतथा ब्रह्म ट०पा०
२६ ज्ञानमिति नच धर्मब्रह्मविभागोस्ति धर्मस्यैतिन्याग्निहोत्रवि ३
धिरेवब्रह्मविचारपर्यापानदर्शनेनैवविविक्तमूलवस्तुवि
26 षयत्वात् तस्मादित्यवांतरप्रकरणोपसंहारः नदेवमिति
महाप्रकरणोपसंहारः नन्वोंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्म
णः पुरा कंठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मात्मांगलिकावुभावि
तिमंगलार्थत्वादथशब्दस्य प्रारब्धारंभे चाशिष्टाचारपरिपाल
नाय विघ्नोपशांतये च मंगलाचरणं कर्तव्यमिति तदर्थोथश
ब्दइतिनेत्याह मंगलस्यार्थेति तत्रावन्मांगल्यं जिज्ञासायाः कार्ते
करणकर्मभावेन वाक्यार्थत्वेन कर्त्री चान्यतमभावे प्रमाणा
भावात् कारकाणां तत्रासतां विद्यमानत्वाच्च नापिसमानाधिकर
णान्वयो ब्रह्मजिज्ञासा मंगलमिति प्रशंसापरतया र्थवादत्वप्रसं
गात् तदुक्तं व्यर्थ एव मंगलाचरणमिति तत्राह श्रुतिमात्रोपयो
गादिति तदुप्रकृतार्थादर्थादर्थान्तरविवक्षायामप्यथशब्दः प्रयुज्य

तैयथा पर्यायान्तरेणाभिहितं पर्यायान्तरं विवक्षया ब्रवीत्यथैवं मन्यस इति
तत्पर्यायप्रश्न इति चोदयति तत्प्रक्रियमाणादित्यादिना हे
तुफलभावेनातत्कार्याभिधाने प्रकृतादर्थात्पर्यायान्तरत्वमन्तर्गतं तत
यासिद्ध्यतीति नत्प्रत्यवकाव्याभीतोपरि हेतुनान्तर्कार्यं ह्यानिरि
च्यत इति तत्त्वपर्यायान्तरं त्वमेवाभिधायानन्तर्यमन्तर्गतं किमिति
न गृह्यत इति चोदयति कथमिति तत्राकिंनियमेन पूर्ववृत्ततया
हेतुस्ततो वस्तुविशेषो विधोत्पत्तौ किं वा यत्किंचित्पूर्ववृत्तमपे
क्ष्यत इति तत्र न तावत्प्रथमः कल्पः आनन्तर्याभिधानमत्र सा
हेतुतया पूर्ववृत्तवस्तुविशेषावनियमासिद्धेरित्याह एवं तत्प्रक्रिय
माणस्यानियमेन पूर्ववृत्तत्वमिति अथापेतरः कल्पस्तत्राह अन्यथा
यस्मिन्कस्मिंश्चिदिति तत्त्वानन्तर्यमपि हेतुतया पूर्ववृत्तेन नावग
म्यते सत्यम् अपि कालकारणात्फलस्यानन्तर्यमेवमुख्यं भवत्यव्य
वधानाद्व्यभिचाराद्वा हेतुफलयोस्त्वानन्तर्यं कदाचिद्व्यभिचर
ति कदाचिद्व्यवधीयते चेत्तिगौणमेव स्यात्तस्मान्मुख्यानन्तर्याभि

विवर० धानेनाहवृत्तेउक्तफलकारसेव घोतितेष्वंतरभावो ष्वंतर्भवति र०पा०

२७ नार्थंतरामिधानेमरव्यमानंतर्यमंतर्भवति इत्युपसंहरतिकृतो ३

हेतुभूतोर्थापेक्षितव्य इति उक्तोर्थेभाष्यमवतारयति तदेतत्

दाहेति ननुफलचेद्धृस्यते किंउक्तफलकारसावगमेननाधिका

रिविशेषणात्वेनफलपर्यंते घ्यायाविचाराद्विप्रवृत्तौसंनिपत्य

पेक्षत्वादित्याहसांतिचानंतर्यार्थेत्वइति ननुप्रज्ञातमेवह

वतिर्वृत्तंधर्मजिज्ञासायास्तत्रेइत्याशंक्याहस्वाध्यायानंतर्यंत्वस

मानमिति भाष्यार्थंविवृणोति येनाविनानियमेनेत्यादिना

योजनांतरमाहअथवेति नउक्तफलकारसामित्यर्थः ननुएका

ध्ययनविधिप्रयुक्तस्वाध्यायाध्ययनस्यैकमोक्षप्रयोजनेवक्तार

व्याध्ययनविधिप्रयुक्तत्वाभावेपिकृत्स्नवेदार्थविचारस्यैकफ

लप्रयुक्तत्वात् क्रमेणज्ञानविचारयोरन्योन्योपकार्योपकारकभावे

नैकफलशेषत्वादुपकारकधर्मावबोधानंतर्यमुपकार्यब्रह्माव

बोधस्योचितं इतिचोदयति नन्विहकर्मावबोधानंतर्यविशेष इति

च्या

धर्मब्रह्मविचारयोरुपकार्योपकारकभावं दर्शयति तथाच वृत्तं
तरेवारीतिमिति अधिकारः प्रवृत्तिः संस्कारः फलं प्रवृत्तिपरंपर
याफलपरंपरयावेत्यर्थः ऽथवा संस्कार इति कर्मभिः प्रकृत्य संस्का
रोभिधीयते शावृत्त इति च तत्र प्रमाणमुच्यते इत्यधिगन्तानंत
रं धर्माधिगत्यनंतरमित्यर्थः अस्मिन्नर्थे प्रमाणत्वकारसंवा
दात्तस्मा हात्यैरपि स्ववृत्तौ वर्णितमित्यादिना एकफलत्वं
तोषाति स्वतेनताव धर्मब्रह्मजिज्ञासयोरुपकार्योपकारक
भावदूत्याहतत्र धर्मजिज्ञासायाः प्रामाण्य धीनिवेदान्तस्येति
भाष्याविवृणोति वेदांताध्ययनं यद्यधीत्यादिना ननु धर्म
जिज्ञासायामनुत्पन्नवेदप्रामाण्यपदपदार्थवाक्यार्थनिर्ण
योद्विनन्यायस्यैवब्रह्मविचारायितप्राक्पन्न इति चोदयति
कथ्यामिति अनुपकारं दर्शयितुं धर्मजिज्ञासां विभजते तत्र
५८= तावद्धर्मजिज्ञासायांत्रयं हृदमिति किंतावदिति तदाहद्वदश
तद्गुणा इत्यादिना तत्र न्यायसहस्रस्यानुपकारं दर्शयितुं न्या

विवर० यमपि विभजते तत्र यः प्रथमसूत्र इत्यादिना ग्रध्ययनवि तृ०पा०
२८ धेर्दृष्टार्थावबोधफलपर्यन्ततापादितो न्यायो ग्रथशब्दसू २
चितः प्रथमे तु पादे तथावान्तु वेदप्रामाण्यापादितो न्यायः
28 ससर्वोपि सूक्तो प्रथमस्य पादस्य धर्मस्य तज्जिज्ञासयोः साधा
रणत्वात्तदानन्तर्यं धर्मजिज्ञासानन्तर्यमित्यर्थः नन्वेवमपि
शास्त्रयोनित्वादृत एवं च नित्यत्वमित्यादौ वेदप्रामाण्यापादि
तो न्यायः सचित्र एव वक्तः प्रथमपादापेक्षेति तत्र न्यायमंगीकृ
त्येदमुक्तमिति न विरोधः ननु श्रुतिलिंगादिप्रमाणाना
मिहाप्यपेक्षप्रमाणत्वादितरो पि न्यायः पूर्ववृत्तत्वपापादितन
इति नित्या हेतुरस्यनुपपत्तिरिति उत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधि
कारविधिकार्यापादितो हि न्यायस्तत्र प्रतिपादितो न चात
उक्तियप्रत्यक्त प्रतिपादनेसावुपयुज्यते कार्यापेक्षायामपि
प्रत्यध्यायं वानरप्रमेयभेदेनेत्या युभेदोपपद्यते किमुवक्तव्य
म कार्यप्रत्यक्तप्रमेयभेदइति भेदः श्रुत्यादयस्तु लोकप्रसिद्धा

भा०=

एवोपादीयते ननु कार्यशेषतया ब्रह्मापि तत्र निर्णीतमिति नेत्याह यतो नानिष्पन्नशेषेति . अप्रतिज्ञातस्याप्यपोदितत्वा योत्यार्थत्वेन दर्शितं इति नेत्याह ननु प्रतिपादने सामर्थ्य इति ननु गुरुणोपसंहारस्याविध्यपेक्षितत्वादित्याहपजीव्या इति नेत्याह यत्पुनः प्रथमेन तंत्रासिद्ध इति ननु समुक्ताविद्यावि ज्ञानमेवेत्य नेत्याह तत्र च मानस्यैव क्रियेति तदेवामित्युप संहर्तुः मा भूद्धर्मजिज्ञासानंतर्यमर्थः वेदप्रामाण्यविचारा नंतर्यस्याह इति नेत्याह यत्पुनः स्वाध्यायस्यार्थावबोधोप योग इति न च वेदाः प्रमाणमित्येतावता ब्रह्मविचारे तेका र्यासत्व्यकुलेकाश्चित्स्ववर्णनमित्यर्थः नहि धर्मनिर्णयज्ञानं ब्र ह्मजिज्ञासाधिकारहेतुरिति नेत्याह यत्पुनर्वाक्यार्थनिर्णा य इति उपयुज्यमानो धर्मनिर्णयो ब्रह्मविचारप्रवृत्त्युपयोगी स्यात् किंवा ब्रह्मनिर्णयोपयोगीति विकल्प्य तत्रावत्स्यप्रथमः कल्प इत्याह तत्र यत्पादि मयावितामित्यादिना द्वितीयमित्याह

विवर० तदपीहनास्तीति कार्यकारणसंबंधिप्रपंचेनापिब्रह्मानुमाना त०पा०
२६ त्तद्धर्मनिर्णयायापेक्षेतिभावः परिशेषात्कर्मणामुपयोग इत्या ३
२१ ह कर्मणामुपयोगः परिशिष्यत इतितदपिनसंभवतिकेषु
चिन्नापेक्षितिभावः तत्राधिकारपरंपराब्रह्मज्ञानोपकार
कत्वसंभवतीत्याह केयमधिकारपरंपरेति नन्वनुष्ठानपरंप
रेयं तत्त्याहि संध्योपासनमारभ्य पूर्वपूर्वाल्पतरकर्मप्रहाणेनो
त्तरोत्तरमहत्तरकर्मोपादानात्समस्तसंसारनिरतिशयैःकर्म
ण्यवसितः परिशेषाद्ब्रह्मज्ञानेवतरतीति नेत्याह यथ्यात्ता
वत्प्रासादमारुरुक्षोरिति उत्तरकर्मोपादानात्पूर्वकर्मपरित्या
गेपरिशेषाद्ब्रह्मज्ञानावतारे चप्रमाणाभावादिति नहिपार
पर्यन्तहृष्टत्वकर्मफलावाप्तौ तत्त्वकामनाभावान्निष्कामः पर
मादेकान्ततयातत्रावतरतीत्याशंकतेयकामोपहतमनाश्चेत
तदेवप्रपंचयतितत्त्याचसार्वभौमत्वादीति अधिकारपरंपर
या फलपरंपरयेत्यर्थः परिहारैतिकर्मानुष्ठानानंतर्यनहिव

त्कर्त्तव्यंमितिकर्मानुष्ठानफलमाश्रयनंतरभावित्वात् ब्रह्मविद्या

शा॰ तं॰ स्यचनमनुष्याधिकारंस्यादित्यर्थः किंचकर्मारायपि ब्रह्मज्ञाः

नस्यान्वयोपकुर्वंतीतिनकामप्रविलयनद्वारेणेत्याहकथं

वाकामाभावाप्तिः कामोपशमहेतुरिति सत्यमित्यनेना प्राक्तनः

स्पष्टार्थः हैरण्यगर्भभोगइति कुतस्तर्हिसर्वेषांकामविल

यइति तदाहाततोविषयस्यनत्यादिदर्शनादिति तस्मात्स

र्वेत्रैत्युपसंहराति किंचानिखिलविषयावाप्तौकामोपशमः

शास्त्रसामर्थ्यादुच्यते किंवान्वयव्यतिरेकसामर्थ्यादिति

नतावच्छास्त्रसामर्थ्यादित्याह नकेवलंशास्त्रागमइति नर्हि

न्वयव्यतिरेकसामर्थ्यादितिचोदयतिनन्वकामभावाप्ताव

ति परिहरत्यंग्रयत्सुस्पष्टार्थः वैदिकशब्दः सर्वेसंभूयदेहा

त्मत्वादिप्रपंचविलयप्रमितिपराइतितन्त्रीयोधिकारःस्

ष्टतीतिश्रीधादेवनिस्तइति नन्वर्त्तीर्हिकर्मारायनुष्ठीय

मानानिश्रेयसंस्कारत्तयाब्रह्मज्ञानकार्यायत्तोधर्मानु

गर्भादि भोगानां प्राप्तित्वस्यांद्दीपमानत्वाद

नागतभोगानिचयकामनोपपत्तेर्नकामविल

पनेनप्रलज्ञानेवतारइत्याहासत्यं युक्तंयदि

हिरण्य॰४० पं॰ ५

विवर० ष्ठानानंतरंब्रह्मजिज्ञासेतिचोदयति भवतु तर्हि संस्कारस्था २०पा०
३० रेणोति नतु सर्वएतेपुण्यलोकाभवंतीति स्वतंत्रपुरुषार्थसा ३
धनानांकर्मणांकथं संस्कारकर्मतया प्रोक्षणादिवत्पुरुष
णाकर्मत्वा स्मृतिसामर्थ्यादिति चेन्न श्रुतिविरोधात् नतु संस्का
रेणात्मगुणाधानं मलापकर्षो वा तत्र धर्मेणपापमपनुदतीति
योगिनः कर्मकुर्वंतिसंगंत्यक्त्वात्मशुद्धयइति वा त्मनि मला
पकर्षसंस्कारः सिध्यति --- विधेयान्यथानुपपत्त्या चात्मन्य
पूर्वगुणाधानंगम्यते ततः प्रत्यवमतमेवसंस्कारकर्मत्वं ३ मर्मि
इमेनैतांगसंस्क्रियतइति च श्रुतेः नचक्रतुत्वंगद्रव्यसंस्कार
तयानित्यकर्मणांनिमित्तिकर्तव्यत्वोपपत्तेर्येनस्वतंत्रफलवि
रोधः स्यात् किंतु द्रव्यार्जनविधिवदुपकारमात्रमिति सत्यं
पापक्षयापूर्वलक्षणसंस्काराः अभ्युदयफलश्रुत्यवगतेन
ब्रह्मज्ञानशेषत्वात्पावकाव धारणात् किंत्वस्मृतिसामर्थ्यादिति उ
च्यते नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेः संस्कृतस्यात्मनो यद्विध

न

वत्तामनन्तध्यानाभ्यासादीनि ज्ञानसाधनानि संपद्यन्ते तद्वत्सं
स्कारकर्मणां सहकारिविशेषाद्दात्मज्ञानमवतारयन्ति
यदा तु सहकारिकारणविरहस्तदाभ्युदयफलमिति व्यवस्थो
पपत्तेर्नैष्कर्म्यनित्यकर्मणोः परस्परविरोधः ननु यस्यैते अष्टाच
त्वारिंशत्संस्कारा इत्यत्र सब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छ
तीति सालोक्यलिंगात्कृत्स्नायगभावाधिः संस्कारकर्मणां फ
लं गम्यते नैव परब्रह्मावाप्तिर्येन तत्सहकारित्वमपर्यात्कर्मणां
पुरुषसंस्कारद्वारेणामोक्षफलत्वात्स्यान्न उच्यते संस्कारशब्द
स्तावद्धाधिश्री हि संस्कारवत्त्वं न त्व फलसाधनत्वमभूत द्रव्यप्रो
क्तां कर्मणां प्रतिपादयति नत्र सर्वकर्मणां संस्कारतया
त्वपात्परिपोषार्थ्यापत्याज्ज्ञानप्राप्तेन त्या मोक्षफलता
कल्पते ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यमिति च फलद्वयोपादाना
त्स्याहि भगवानाह स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः इ
त्युपक्रम्यान्ते सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे इति बो

विव॰ २० त्स्कावु ध्याविशुद्ध्या युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ध्यानयोगप र॰ पा॰
३१ रो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तद २
नन्तरमिति च प्रवृत्तिनित्यकर्मभिः संस्कृतस्य सिद्धिशब्दाभि
मा धेयविशुद्धान्तःकरणस्य ध्यानयोगादिसहकारिसंपत्तौ तत्त्वज्ञान
37 जन्म वा रे रामो ऽयं दर्शयति स्वे स्वे कर्मण्यभिरतो नित्यकर्माण्यु
पाते संसिद्धिं प्राप्नुवन् चात्मवैमल्यं च ज्ञानयोग्यतापत्तिरूप
व्यते परमां सिद्धिरुत्तरत्राभिधानात् योगिनः कर्म कुर्वन्ति
संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये इत्युक्त्वाच्च तत्र त्यागहायदोषक्षयदोषशुद्धा
ह्मीयं क्रियते ननु ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः
कषायकर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते इति च तस्मात्संस्का
रद्वाराहुसामर्थ्यात् स्तुत्यं तत्राद्यकर्मणां मलापकर्षगुणाधा मा॰
नलक्षणाऽरुपसंस्कारद्वारेणात्मज्ञानयोग्यतामापादयत्त्वज्ञा
नजनकतया मोक्षहेतुज्ञानेन सहसमुच्चीयते यथा व्रीहिप्रोक्षणादी
नि संस्कारकर्माणि दर्शपूर्णमासस्वरूपोत्पत्तिहेतुतयाख्य

र्गे समुद्धीयंत इति ननुप्रोक्षणादिवदेकाधिकारतयागुणत्वेवानि
त्यकर्म्मणांप्राप्ता न ब्रह्मज्ञानस्याविधेयत्वादात्मनः संस्क्रि
यमाणस्याविधेयकर्म्मगुणत्वाभावान्नतर्हि संस्कारकर्म्मत्ता
विहितत्वांगद्रव्यसंस्कारकर्म्मास्तु न तत्रासिद्धेर्नाविहितभोजनां
गादधिसंस्कारप्रसिद्धेर्ननुविध्युद्देशोकरणात्तयाविहितानां
नित्यकर्म्मणांकरणान्नाविरोधिनीटष्यादिसंस्कारवदा
त्मज्ञानेतिकर्त्तव्यताप्राप्ता नैवदोषोऽग्नींश्चित्वा सौत्राम
ण्यायजेतवाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेनयजेतेति सौत्राम
णीबृहस्पतिसवयोरन्यत्रकरणतया स्वतंत्रविध्यंतरविहि
तयोरग्निचयनवाजपेयांगतयेतिकर्त्तव्यत्वादर्शनात्तत्वक
रणेतिकर्त्तव्याविधिवाक्यप्रमाणभेदात् उक्तं सौत्रामण्यादे
रुभयरूपत्वमितिचेत्सत्यमर्थविरोधाभावेसतिनित्याविधि
सामर्थ्यात्संस्कारत्वमत्यनुमितश्रुतिसामर्थ्यात्प्रकरणात्तया
संस्कारतयावस्वतंत्रफलशेषत्वात्मज्ञानेतिकर्त्तव्यतावेत्युभ

त्व

विवरण यथाग्निहोत्रापि कल्प्यतां नचात्यार्थद्रव्यसंस्कारमात्रत्वादि त०पा०

३२ त्तिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाधानेऽदर्शनात्संस्कृतानागनेतु दृष्टार्थत्वान्नत्वा २

नुगतेरितिचेदिहापि संस्कृतं विशुद्धान्तःकरणाविरक्तं विविदि

३२ षुमुद्दिश्य यज्ञादिसाधनविधानादविरोधः अन्यथैव शुद्धि

प्रत्यक्प्रवणतां च चित्तस्य कर्मफलमवगच्छन्नन्तरानुष्ठितं

कर्मानुमा यज्ञादिस्यान्तरंगसाधनेषु प्रवर्त्तिष्यत इति तस्मा

न्त्वतंत्रविविध्यंतरविहितद्रव्यार्जनस्य सहकारिकारणसंपत्ति

भेदाद्भुत्तभोगयोः शेषत्ववन्नित्यकर्मणामपि सहकारिभेदा

दात्मज्ञानाभ्युदययोः शेषत्वं न विरुध्यत इति योपि कश्चित्सर्व

संवत्सरवादीचेद्यर्थस्तज्जमहराहृत्ताक्रियातो वेदान्तार्थस्य दूषको

संस्काराख्यानि नित्यानि कर्माणि तानि वा किं स शास्त्रार्थविभा

गज्ञानमन्यत्वादुपेक्षणीय इति अथवा सर्वाणीयेव कर्माणि

उत्पत्तिविधिविहितानि संयोगभेदेन जीवनकामनाद्यधिकार

विध्यंतरवद्बलानुभवकामो यज्ञादीननुतिष्ठेदित्यधिकारांत

रविधिविधेयाभिभविष्यंतीत्याह यद्येनदानेनेत्यादिना काम्य
मात्मतत्वापरोक्षानुभवस्तावदिष्टसाधनतया स्वर्गादिवज्ज्ञाव
नासाध्योवगम्यते क्रत्वर्थोपर्यत्वान्न शाब्दज्ञानेन तु संजातेनात्का
मनायोगाद् संजाते विषयानवगमादेव तत्र कामनायोगा
दद्वावगतेऽपरोक्षज्ञानमिष्यत इत्युक्तं तत्र प्रयत्नांतर
साध्यमिति पुरस्ताद्दर्शितं तत्र यज्ञादीनामिच्छोपसर्जनतया
स्वात्माभिहितभावनाकरणतयावगतानां साध्यत्वेनैवान्वया
त् यज्ञादीनि व्रतानुभवसाधनत्वेनावगतानि तत्रश्चात्मानुभ
वकामो यज्ञादीन्यनुतिष्ठेदिति विधिः परिणाम्यते न चेच्छामा
त्रेणास्य योगस्तस्यासाध्यमानतावगमान्न च विविदिषंतीति
वर्तमानताविरोधो लेट् परिग्रहेणाविधेरेवावगमान्न चानि
त्यकाम्याधिकारानंतरविरोधे एकस्य कर्मणोनेकाधिकार
विधिसंबंधावगमान्न तु कुंडपायिनामयने मासमग्निहो
त्रं जुहोतीत्यग्निहोत्रस्य प्रकरणांतरत्वात् प्रसिद्धाग्निहोत्रा

विवरण त्कर्मान्तरत्ववद्विविदिषावाक्यस्यचप्रकरणान्तरत्वान्नप्रसक्ति २०पा-

३३ ग्निहोत्रादीनामन्नविनियोगःकल्पयितुंशक्यते अतःकर्मा २

न्तराण्येवहोत्पत्त्यधिकारान्यांसहविधीयन्ते नेत्युक्तं

कुंडपायिनामयनेऽग्निहोत्रशब्दस्यालौकिकाभिधानत्वा

दाख्यानपरत्वंयुक्तत्वान्नयुक्ता पर्यग्निधायिनःस्यात्प्रेरणा

प्रदेशान्तरविहिताग्निहोत्रस्यपरामर्शकत्वानुपपत्तेःआख्या

तस्यचक्रहोतेःसामान्यवाचनात्स्वसंनिहितकारकादिनि

रूपितकर्मान्तरंविहायव्यवहिताग्निहोत्रपरामर्शित्वात्

योगात्कर्मान्तरमेवमासगणविशिष्टंविधीयत इत्युक्तमि

हत्वध्ययनयज्ञदानतपोनाम्नाकशब्दानांलौकिकाभिधा

नत्वात्तंप्रागात्प्रदेशान्तरविहिताध्ययनादिपरामर्शोप

पत्तेस्तान्येवकर्म्माणिसंयोगभेदेनविधीयन्त इत्युपपद्यन्ते

नन्वेवमपिप्रत्यक्षानंदृष्टप्रमाणसामग्रीजन्यत्वात्ताहृष्ट

मपेक्षन्तेसतिप्रमाणकारणोयज्ञाद्यभावात्ततोदयादर्शनाभावा

न्नैतत्तद्दष्टकारणात्क्वाप्योऽस्त्यन्वयव्यतिरेकप्रमाणानन्तभूतत्वात्के-
वलव्यतिरेकस्यानदपेक्षायुज्यत्तेइहतस्वस्यद्दष्टकारणासं
पत्तोकेवलव्यतिरेकाभावेपिविधानादेवाद्दष्टसापेक्षत्वेवत्क-
स्यकृत्रानेपिविधानादेवाद्दष्टसापेक्षत्वमुपपद्यते ननुक-
र्मणांविज्ञानेविनियोगद्वाराभावाद्विज्ञानफलेमुद्दोविनियो
गःकल्प्यतइति उच्यते यथायागादिकर्मणांस्वर्गाद्युद्देशे
नविहितानांतत्तदुपपन्नयेविधिसामर्थ्यादेवमध्यवर्त्यपू
र्वादिकल्प्यंते एवमिहाप्यंतःकरणशुद्धिचित्तैकाग्र्यादिद्वा
रकल्पनमिति किंचसाक्षाच्चतन्नसाधनत्वानुपपत्तो
त्तत्फलसाधनकल्पनाद्वारपरंपरयापितत्साधनत्वकल्पते
करणाविभक्तेःकोष्ठेःपचतीतिपरंपरयासाधनेपिदर्शना
त्फलसाधनत्वेतदयोगात्क्वचासिन्नवाके पत्नादिसाध्योमो-
क्षः स्मृयते आत्मनाज्ञानकर्मतयतन्नसाध्योवगम्यतेन
यज्ञादिसाध्यः किंचप्रमाणांतरविरोधंपरिहरन्नेवश्रुतपवी-

विवरण त्यागेनाकृतकल्पनायुक्ता भक्तिवनान्यपेक्ष्याविद्यते नकर्म्मि नै०पा.
३७ णानप्रजयेत्यादिना कर्म्मणांमोक्षसाधनत्वनिषेधः किं ३
चपरंपरयासाधनत्वकल्पनाप्रमाणांतरमप्यनुसरतीत्या
34 ह येनकेनच यूक्तेनेत्यादि अंतःकरणशुद्धिपरवाक्य
जोक्तोपलक्षणार्थं ननुविशुद्धिकारणाज्ञानहेतुत्वेसंस्का
रविविदिषापक्षयोःकोविवेकः उच्यते श्रवणमननध्या
नाभ्यासादिसहकारिकारणसंपन्नोविवसंस्कारोविज्ञानंसा
धयतितदभावेसत्यभ्युदयमेवाविविदिषायांतु विज्ञान
स्यकर्मफलत्वात्फलपर्यंतंसाधनानिसंपाद्यापिविज्ञानंज
नयंतीतिविशेषः अत्रकाश्चिद्वेदांतोपिसंवृत्तिकरवादीभेदा
भेदस्वरूपाजडकवलतोविविदिषावाक्याद्देवकर्म्मणांमो
क्षसाधनत्वंकल्पयतितस्य न्यायागमाभ्यांदूषणंवक्ष्यमाणं सू
उपेक्षणमिति अश्रुतजगामिषतीत्यत्राश्रवस्यपुनरावृत्तिप
र्यंतनापिकाचिद्दृष्टेनिनास्ति कर्म्मणांमोक्षसाधनत्वेदृष्टां

तः न्यायागमाभ्यां तज्ज्ञानमेव सद्वारं साध्यमित्युक्तं व्यवहि
तफलेषु कर्म्मस्वततफलपर्यन्तमन्तःस्थानद्वाराभिन्नस्य प्रत्य
क्षप्रवणान्तःकरणफलमवगम्यो परमासिद्धेरित्येवं वादिनिपूर्व
वादिना सिद्धांतयति सत्यमेवं यादृक्समानजन्मानुष्ठितैमेव
ति श्रेयमाशयः प्रवृत्तिपर्यंतं छोदयप्रभृत्यनुभवपर्यंते
वि ययेप्रवृत्याधिकारोपाधितया पूर्वतत्र प्रतिपत्तव्याधि
कारि विशेषणाप्रतिपादनात् पर्योयमस्य प्रवृत्तः नत्वाज्ञानतन्त ये
वानेकजन्मव्यवहितफलहेतुषु कर्म्मसु फलप्रवृत्तिसम
कालप्रतिपन्नपदेषु ननु प्रतिपत्तपर्यो पपत्तारादृत्ति न
नु समानजन्मानुष्ठितकर्म्मावगमोपि ब्रह्मजिज्ञासाधिकारहे
तुर्भवत्येतज्जन्मप्रयुक्तत्वात् करणासंवधेस्यापाकृतत्वरात्रयस्ये
वचमोक्षाधिकारादिति नत्वाहेतेकरणापाकरणाद्वारेणापी
ति न तु करणानिवृत्तिरपरययक्रुत्यमनोमोक्षो निविशायेत्
मतपाकृत्यमोक्षं तमेव मानो व्रजत्यघ इति स्मर्यन्ते सत्यंश्रु

विवर० त्तिविरोधादयस्त्वत्ति रित्याहतत्प्याचश्रुतिस्तत्तीयदिवेतरथ्या त०वा०
३५ ब्रह्मचर्यादिवेति ननुजायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिः ऋणवाजा २
यत इतिश्रुतिरस्तिस्तन्यं मर्थवादोविधिश्रुति विरोधेवाध्य
ते किंचऋणशब्देनपत्रयज्ञब्रह्मचर्याण्येवोच्यन्ते किंवा
नाद धयइतिनतावज्जायमानस्यपुत्रादिसंबन्धोयुज्यतेयो
ग्यानुपलब्धिविरोधात्नापितद्विधिसंबंधः विधिप्रतिपत्ति
सामर्थ्याविकलस्याधिकाराभावात्सामर्थ्यस्यचाधिका
रविशेषणत्वाद्गृहस्थोजायमानस्त्रिभिर्ऋणवाजायत
इतिचेन्नतथ्याकल्पनयागृहाद्वा प्रव्रजेदितिविधिविरो०
धात्तत्रापिचपुत्रादिजन्मसंबंधितयागृहस्थस्यजन्मनियो
ग्यानुपलब्धिविरोधःसमानः नचपुत्रादिविधानुष्ठान
सामर्थ्याभवाद्गृहस्थजन्मसमयेतद्विधिसंबंधोयुज्यत
ते जन्मारभ्यपुत्राद्यधिकारसंपत्तेः प्रागविरोधिविध्यन्तर
संबंधपरिहारार्थमिदवचनमितिचेन्नतथ्याकल्पनायांसे

न्यासविध्यंतरविरोधात्तु तस्मादर्थवादमात्रमेतत्तनुब्रह्मच
र्यसमाप्य गृही भवेदिति विधिविरोधे कथं ब्रह्मचर्याद्वेसंन्या
सो विधीयते नविरक्तमुमुक्षुविषयत्वात्संन्यासस्य सामान्य
विधिविरोधाभावात्ननु कर्म्मानधिकृतानां अंधपंग्वादिविष
यः संन्यासः किं न स्यात्तन्न ब्रह्मचर्याद्गृहाद्वनाद्वा प्रव्रजेदि
त्यविशेषश्रवणात् यदि वेतरथा पुनरव्रती वा व्रती वा स्नात
को वास्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वेत्यनधिकारि
णामाश्रमिभ्यः पृथगेव संन्यासाधिकारित्वेनोपाद
नादंधादीनामपि वेदपंचमहायज्ञादिकर्म्मानधिकारादन
धिकृतत्वात्सिद्धं अंधादीनामप्यविरक्तानां संन्यासाधिकारो न
तद्विद्वत्संन्यासनिमित्तं शरीरमे विचर्षणं जिह्वा मे मधुमत्तमा
कर्णाभ्यां भूरिविश्रुवं नमः तं प्राणाश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचामि
त्यादिनात्मज्ञानावधि शरीरेंद्रियादिपाटवस्य प्रार्थ्यमान
त्वादात्मज्ञानशेषत्वाच्च संन्यासस्य दृष्टिपूतं न्यसेत्पादमि

विवर० त्यादिस्तत्तेष्वपटुतरेंद्रियस्यैवसंन्यासाधिकारः सर्वत्रात्मज्ञा द०प्र०
३६ नप्रकरेतोसंन्यासस्यविहितत्वात् अवरागांगतयात्मज्ञानफ १
लत्वाच्चसंन्याससस्यसिद्धा कप्यंपुनःकर्मणां त्यागस्यचात्म॰
36 ज्ञानफलत्वाख्यावधारयितंयोडाशिष्यहरणाग्रहणायोरिव
कलैगतेर्निविदामः कर्मणांवाकर्मणंतत्त्यागयोरात्मज्ञानोप
कारितयासमुच्चयःकल्प्यते धारोपकारभेदत्विवर्हणीय
कलापस्यचानंतत्वाद्वह्लादत्रविषयतयावाव्यवस्थाकल्प्य
ते कियत्तुनरत्रपरित्यज्यते स्वशरीरव्यतिरिक्तंसर्वंत
तूपवीतादिनत्त्यागमर्हति न अग्निहोत्रादिभिरविशे
षात् नकसंन्यासकांडगततयासर्वपरित्यागेप्युपवीतादि॰
पश्चादुपादीयतां न जावालश्रुतौ प्रव्रजेदित्यग्निहोत्रादि
भिरविशेषात् सहोपवीतादिनाकृत्स्नपरित्यागंविधायाः
प्यपरिव्राडिवर्णवासामुंडोपरिग्रहइत्याश्रमधर्मसमयेप्य
यज्ञोपवीतीकथंब्राह्मणाइतिप्रश्नपूर्वकमिदमेवास्यत्तघज्ञो

पवीतं यज्ञात्मेत्येवकारेण बाह्ययज्ञोपवीतं व्यावर्त्यात्मनए
व यज्ञोपवीतत्वसंपादनात् अत्र सर्वसंकरवादी पुरस्ताद्य
ज्ञोपवीतत्यागस्यानिर्दिष्टत्वाद् ब्रह्मरणः कथमयज्ञोपवीती
त्यत्र प्रसंगाभावात् प्राप्तिपूर्वकमिदं वाक्यमिति जल्पन्ति
तस्य तत्त्वदर्शनं नास्ति अत्र परमहंसपरिव्राजकप्रबंध एवापरा
ध्याति पुरस्ताद्विधिसामर्थ्यलब्धसर्वपरित्यागेनोपवीता
दित्यागप्रसंगापरिज्ञानस्य स्वाभाविकत्वात् तथा चापपरि
व्राडेकशाटीपरिहितो मुंडोदरपात्रशरणायनितो भिक्षार्थी
ग्रामं प्रविशेत् आसायं प्रदक्षिणेनाविचिकित्सन् सार्ववर्णि
कं भैक्ष्यचर्यमभिशस्तपतितवर्जमयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः
काममेकं वैणवं दंडमाददीतेति पारिव्राजकमेवोद्दिष्टमेवात्र पृथ=
पश्ची श्रुतिः तथा वो धायेतोष्पत ॐ चयज्ञोपवीतेमास्तनं
शिखायाः पृथः शिकं जलपवित्रं कमंडलुपात्रमित्येतानि वर्ज
यित्वा यदंडमादत्ते स्वबामागोपायेत्ति सन्यासाहूर्ध्वमेवदर्शय

विवर॰त्ति तस्माद्युक्त एवात्मज्ञानांगभूतः संन्यासः तस्मात्साधू त॰पा॰१॰
३२ क्तमिति भाष्योपसंहारः ननु तोवंतर्यो मिधानमुखेना २
धिकारि विशेष प्रतिपत्यर्थमपप्यराहुः किं न तत्क्रमिधा
३२ नमुखेन क्रमप्रतिपत्यर्थमिति चोदयति केचित्पापिस्यात्त
हेतुत्वेनेति तत्र वक्तव्यं स्वयमेव क्रमं प्रतिपादयन्यो हो॰
स्वित्क्रमाराणां तर प्रतिपन्नक्रमापि द्विति तन्न्यायं सूचयतीति
नेत्यावत्प्रथमः कल्पः इत्याह तदेतद् युक्तं न्याय सूत्र इति
आगमत्वाभावादित्यर्थः द्वितीयकल्पे धर्मब्रह्मजिज्ञासयो वि
क्रमापेक्षा निमित्तस्यैकविधिप्रयुक्तत्वस्थानत्वस्याभावात्त
तदर्थ इत्याह पिचिक कारिकाराणामित्यादि उक्तोर्थो भाष्य
मवतारयति तदिदमाहेति अत्र काश्चिद्धर्मब्रह्मजिज्ञासयो
रिति विशेषोपादानमवगछन्नपि ज्योतिष्टोमो ह्रीप्यज्ञानयो
रधिकृताधिकारत्वं खलु विद्यत इति वाक्ति सखलमंदभाग्य
एवाज्ञीप्याद्युपासनानां धर्मविशेषाणामेव निरूपितत्वादि

चतुष्टयानां ब्रह्मप्रकरणोपन्यस्तत्वसाम्यात् प्रासंगिकत्वेन
भेदादिमात्रस्यैवनिरूपितत्वाच्छास्त्रान्तरपर्यवगम्यस्यात्र
कृत्ताधि ह्मज्ञानस्यकर्मतायाधिकारत्वाभावान्ननुमाभूदेकाविधि-
प्रयुक्तत्वमनुष्ठेयत्वादिकं क्रमविशेषापादितन्यायानुसरणा
परोपपन्नत्वः किंत्वेकफलप्रयुक्तमनुष्ठेयत्वमथैकप्रमेयास्मा
स्यप्रयुक्तमनुष्ठेयत्वं वा साधनद्वयैकत्रैवसाध्यक्रमस्या
त्रेत्युत्तरभाष्यस्याशंकामाह नापि स्यादयप्यायेणा-
दीनामित्यादिना चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्चेत्यन्तः प्राक्तनो-
ग्रंथः स्पष्टार्थः अयमत्राभिप्रायः न धर्मब्रह्मजिज्ञासयो
रेकफलत्वे प्रमाणमस्त्यथोपि न युज्यते कल्पनं तावद्
विविदिषावाक्यस्य शब्दसामर्थ्यन्यायपरीक्षाभ्यां समुच्चये
प्रामाण्यमित्युक्तं न च विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह
त्तिसमुच्चयविधिः अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतम
श्नुत फलभेदावगमान्नापि तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृदित्तित्रा

विवरण न कर्मणोरेकस्मिन्पुरुषे समुच्चयविधिः प्रलविनुरायक्तु २० पा.
३८ त्वोः पुरुषयोर्मार्गसमुच्चयावगमादन्वाचयार्थे न चकारेणाप्र २
त्येकं निरपेक्षमार्गान्वयोपपत्तेः प्रणायक्षछत्ते न चामाना
38 वपुरुषादर्चिरादिनागछन्तांप्रतीकालंवनानामभिधाना
द्विद्यादिकारिणां धूममार्गश्रवणाच्च न च तान्याकर्ण्य
नियन्त सत्यकामाइति समुच्चयविधिरवगम्यते केवलक
र्मणामेव श्रवणात्सत्य प्राद्देनचैवमवः प्रणायः स्कृत्तोब्र
ह्मलोकइतिवा कपशोयात्सत्यलोकाभिधानात्ह्मवाहृत्ते
मेद्दृष्ठायज्ञरूपानात्स्य कृतः कृतेनेति च कर्माणि दयान्नादि
ज्ञानापूर्वसगरूमेवाभिगछेदिति चाविज्ञानविधानात्सत्य
नलभ्यत्वपसाद्धियम्प्रान्भोतिन समुच्चयावाधिः तपश्शाह्वस्य
मनसश्चेन्द्रियाणां चैकाग्र्यं परमं तप इति ध्यानस्यैवाभि
धानात् तस्मात्समुच्चये प्रमाणमस्ति प्रतिषेधाच्च नान्य
पंथ्याविद्यतेयनायनान्य कृतः कृतेन न कर्मणा न प्रजया

यत्तन्नात्यैर्द्वैस्तपसाकर्म्मणावा ज्ञात्वाविष्णोर्ध्येयैवेयातन्
द्विष्णोः परमंपदमितिश्च केवलकर्म्मणांप्रतिषेधइतिचेन्ना
विशेषान्नसमुच्चयविधायिप्रमाणाभावे सर्वकर्म्मणांप्रति
षेधोपपत्तेश्चमुक्तानांगतत्वयासर्वकर्म्मसंन्यासविधानाच्चन
समुच्चयः संन्यासाश्रमधर्मैःसमुच्चयइतिचेन्नतद्धर्मि
णाश्रवणादीनां स्वरूपोपकारित्वान्नित्यकर्म्मविधानानुप
पत्तेश्च ज्ञानसहकारितयाकर्म्मणांमोक्षफलत्वंकल्पया
मीतिचेन्नफलानिरपेक्षत्वात्तस्यापेक्षात्वेचविश्वजित्न्यायाव
तारान्संस्कारद्वारेणचविनियोगस्यदर्शितत्वात्कर्म्मणा
मेवचाविद्यनुपपत्त्यामोक्षसाधनकल्पनान्समुच्चयासिद्धेः
कर्म्मप्रतिषेधस्याप्यनहिमप्रतिषेधवज्ज्ञानस्तुत्यर्थ्यः
त्वोपपत्तेर्ज्ञानकर्म्मणोर्विकल्पेन मोक्षसाधनत्वप्रसंगाच्च
ज्ञानमेवाविकर्त्तव्यन्तयाकर्म्मणांमोक्षसाधनत्वंकल्पयतीति
चेन्न शमादीनिकर्त्तव्यान्तरभावात्करणान्तयाविष्णुर्देशोप्रसि

णो=

विवर० ज्ञानां च कर्म्मणां विधिविरोधादर्थप्रविरुध्यते कस्य कर्म्मणा त०
३८ साध्योर्थ इति वक्तव्यं न तावद्द्वलात्मकत्वं तस्यासाध्यत्वान्ना ३
३९ प्यविद्याभेदांशाध्यासकर्म्मणां निवृत्तिः भिद्यते हृदयग्रन्थि ६
र्वलिवेदश्चैलेऽपि भवतीत्यादौ फलदर्शनानिवर्त्यत्वावगमान्न
हि नास्मिन्नर्थे क्वचित्कर्म्मणां कारित्वेनावगम्यन्ते नाप्युपा सह
यिद्वयनिवृत्तिः कर्म्मणां फलं तस्याविद्यात्मकत्वाद्विमुक्त
एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं
प्राप्यास्तं गच्छन्तीति च फलदर्शनानिवर्त्यत्वावगमाद्ज्ञान
मात्रोपादानत्वस्य दर्शितत्वाच्च कर्म्मोपाधीनां किं च समु
च्चयवादिनो न विज्ञानसाध्यमपि फलमस्ति कर्म्मोपाधीनां
सत्यवस्तुनः पाविज्ञानानिवर्त्यत्वान्मिथ्याध्यासस्य च क्षणि
कतया स्वयमेव निवृत्तेः प्रवाहस्य च प्रवाहिनिवृत्तिमंतरे
णाप्युच्छेदाभावादवस्तुत्वाच्च मिथ्याज्ञानसंस्कारस्य
क्षणिकादित्वविज्ञानेनाविरोधदर्शनात्क्वानिवर्त्यत्वात्

ब्रह्मात्मभावस्य वस्तुत्वं प्रकाशनतया विज्ञाना प्रकाश्यत्वात्तत्व
ज्ञानभ्यास संस्कारा ब्रह्मिथ्याज्ञान संस्कार निवृत्तौ तत्वा
ज्ञानात्मक्तिरित्ति विरोधात्तस्मात्सर्वानर्थोपादानाना दि
मिथ्याज्ञाननिवृत्त्यैव विज्ञानं फलवद्दित्तितस्मद्वया
वकाशः अतस्सर्वसंकरवादी ब्रह्मविचारापेक्षितमधिकार
मप्यज्ञानतसमद्भावयसामर्थ्यादेव धर्मावबोधानंतरं ब्रह्मा
वबोधजतमिति तत्रसन्निवा समुच्चयविपरीतं किं नस्यादि
तिनिरूपणीयं तथाहि ज्ञानवैनवानुष्ठितानि कर्माणि
मोक्षं साधयंतीतितत्प्रथमं ब्रह्मावबोधस्साधनत्वनैव
ब्रह्मचारिणा धर्मविचारादि सर्वस्वाश्रमधर्मानुष्ठानं
वानुष्ठानमितिविपरीत एवक्रमः स्यादन्यथा ह्यादावे
वसमुद्भोराधर्मविचारश्वासिसमाप्ते रनुष्ठीयमानकर्म
णामानर्थक्यप्रसंगात् ह्रष्टयंतेचप्रथमाश्रम एवमुम
क्षवः सर्वसाधारणत्वोद्धर्मविचार एवप्रथमः कर्तव्य इति

विवरण चेद्वेदानां प्रियत्न सर्वसाधारणं कर्त्तृमयं प्रवृत्तः किंतु काम्य द०भा०
४० मानं साधनमवश्यानुष्ठेयं वा निर्वर्त्तयितुं प्रवृत्तो ऽत्र य ३
दि विचारद्वयं काम्यमानमोक्षसाधनमिष्येत तर्हि वृ
40 त्तमेव श्रेयानित्युक्तमथातो नित्याध्ययनविधिः कर्म
विचारं प्रयोजयति कृतो वश्यानुष्ठेय विचारानंतरं काम्य
मानब्रह्मविचारः प्रयुज्यत इति चेन्न नैरंतर्यं काम्यमा
नब्रह्मविचारानंतरमपि नित्यकर्म्मा चाविरोधोपपत्तेः
नन्वध्ययनानंतरं कर्मविचारानुष्ठाने प्रत्यवायः स्या
त् सत्यं नित्यवदल्पानुष्ठानेऽपि प्रत्यवायपरिहारात्
किंच यावन्मात्रमुपेयत्वं किं प्रानुष्ठीयमानब्रह्मचारि ध
र्म्माणामपि मोक्षसाधनत्वलाभान वेदानुवचनादिषु
प्रत्येकं निरपेक्षकरण विभक्तिश्रवणात् आश्रमधर्माणां
विकल्पेन मोक्षसाधनत्वोपपत्तेः ब्रह्मचर्यसंन्यासविधा
नाच्च धर्म्माविरोधो नित्यतयानुष्ठितेनापि न ब्रह्मविचार

हेतुरनुष्ठेयश्च धर्म्मविचारोऽग्निहोत्रादिव्यतिरिक्तसंन्या
सधर्म्मविषयमपि ज्ञाने समुच्चयांगीकरणात् किंचाध्ययन
विधिः कर्म्मविचारं प्रयुंजानो ब्रह्मविचारं किमिति न प्रयुंक्ते
इति वक्तव्यं श्रोतव्य इति विधेस्तु श्रवणादिति श्रुतत्वमी
मांसाहृतात्तो देवानां प्रियः कर्म्मविचारे कृत्स्नप्रवृत्तिकामा
वे नैवाध्ययनविधिना ब्रह्मविचारस्यापि प्रयोगसंभवे श्रोत
व्य इति विधेर्विनियोगाधिकारप्रयोगकल्पनया प्रवर्त्तक
त्वकल्पनायोगात् ब्रह्मज्ञानस्य काम्यमानसाधनत्व
यत्तद्विचारस्यापि काम्यत्वान्नित्याध्ययनविधिप्रयु
क्तत्वेति चेत् कर्म्मविचारे काम्यमानकर्म्मावबोधकविचारस्या
प्यनध्ययनप्रयुक्तत्वप्रसंगः स्यादेतत् ब्रह्मविचारस्य वैरा
ग्यशमदमोपसदनादिसाधनविशेषाणामंगत्वेन वि
धानात्तत्राध्ययनविधेः कर्म्मविचारे शमाद्यंगानपेक्षस्य
स्य ब्रह्मविचारे तदंगानामाक्षेपकत्वानुपपत्तेः सांगं

विवरण ८२ विध्यंतरं कल्पत इति सोयमनिरूपितविधिव्यापारो स्व०पा०
नावहकः स्वाध्यायविधिः खल्वाधीतो ब्रह्मभोजनाद्यं २
गविकलमेव वाक्यांतरा ध्ययनं विदधानोऽङ्गकका
रीयाध्ययनं शीरसव्रतादंगत्वाहोपकारः सरमेवाविष्टा ६
ति विचारं च प्रयुंजानः आनिवाक्यं हृष्टनयैवांगभूतान्नो
यमेदानादिष्वपि च विचारं प्रयुंक्ते दर्शपूर्णमासविधिश्चानित्या
धिकारोऽयं याश्च नत्यंगानुष्ठानं प्रयुंक्ते काम्याधिकारस्तु सर्वा
गानुष्ठानमिति तत्र्यास एव विधिरुपांशुयाजेकर्मरायाज्यावे
त्तराणामंगमादिपात्ते यागांतरेष्वव घातादंगमिति एवमध्यय
नविधिर्ब्रह्मविचारं शमादंग मादिपेन्नेनरं त्रेतिन विरुध्यते
न वाधिकारिविशेषवाच्या शमादीनामनुपादेयत्वादनादे
शोऽध्ययनविध्याधिकारिणाएवंतत्प्रयुक्तो विचारध्याधिकृ
रित्वात्तस्मात्र धानविधि दृष्टो हष्टांगानां उपकारो
पापेदया यत्र क्वचन यत्किंचिदंग प्रयोजयन्तीति सर्वत्र

मधिगतमेतत्तस्मादेकाध्ययनविधिप्रयुक्तत्वात्स्वाध्यायकर्मकाण्डे
ज्ञायांत्र लविचारानन्तरं धर्मविचारो युक्तो विचारादीनां
मपि मोक्षसाधनत्वलाभात्तस्मात्फलैक्यादपि धर्मजि
ज्ञासानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासेति प्रतिवाक्यं च तात्पर्यभेदात्प्र
मेयभेदः सिद्धः नत्र हेत्वं तस्मात् चोदना प्रवृत्तिभेदा
दित्ये तद्विवृणोति चोदनेत्यादिना चोदनेति प्राहु
भावनां कुर्वच्छब्दो ऽभिधीयते सांच चोदनां प्राय विधि ३
स्तामर्थभावनां कुर्वती तस्मिन्न स्वबुद्धेः पुरुषप्रवृत्त्ययो
गात् तत्रार्थभावनामपि प्रतिपादयतीति भावः ननु प्र
लावबोधे भाव्ये पुरुषं प्रेरयन्ती चोदनावबोधव्यापृता
भावनां प्रतिपादयतीति नेत्याह नावबोधे पुरुषः प्रेर्य
त इति नन्ववबोधः पुरुषप्रयत्नसाध्य इति नेत्याह नावबो
धो हि यथावास्त्विति अनिष्टतो प्रयतमानस्यापि दुर्गं
धाद्विज्ञानदर्शनादिति अर्थः उच्यते नित्यानित्यवस्तु

विवर० ४२ विवेक इत्यत्र :प्रात्नतो ग्रंथ्यः स्पष्टार्थः शास्त्रीपस्यावि २० पा०
घेः शास्त्रीयमेवाधिकारांतामित्रंवक्तव्यमिति श्रामिप्रे २
त्याह नि -- त्याविस्पष्ट स्तु विवेक इत्यादि सोन्वेर
व्युत्तिविधिप्रकरणोनद्युष्पे हकर्माजितोलोकः क्षी
यत एव इतिनित्यानित्यवस्तुविवेको दर्शितः परी
क्ष्यलोकान्कर्मचितानीत्यनन्तस्तु कामाये सर्वप्रियभ
वतीतिचहान श्रवणविधिप्रकरणो इहामुत्रार्थभोग
विरागो दर्शितः शांतोदांत इतिचदर्शितानविधिप्रक
रणोशमदमादयोदर्शिताः नाहिजिज्ञासस्वेतिविचा
रविधिप्रकरणोव रुणपितरमुपसंसारेतिगुरूपसदनं
दर्शितं सर्वत्रैफलश्रुतयः कामनोत्पादनद्वारेणामुमु
क्षोरधिकारदर्पतिपाच्यान्तर्यकसाधनानुष्ठानादेवफ
लासिद्धेः संकीर्तितवेफलात्र ज्ञानस्य विधेयत्वान्नतद्वियो
पितत्साधनविधिपराः नत्रशाखवाप्रत्ययत्वायेनविधि

नामेकत्वोपपत्तेः सैवैको विधिरधिकारमीहमानाः प्र
करणसामर्थ्यात्संकीर्त्तनेनैव फलपरिहाराद्ध्ववरोत्तं ध
र्मकलापमधिकारनिमित्तत्वेन स्वीकरोतीति तिरधिकारस्य प्र
विधेः प्रवृत्तिपर्यन्तत्वायोगात् तत्वेष्ववाक्येष्वविचारो वि
धीयत इति कथमवगम्यते उच्यते विजिज्ञासितव्यो वि
जिज्ञासस्वेति चांतरीतीतो विचारो विधीयते इष्यमाण
ज्ञानस्य छायाश्रवविधेयत्वायोगात् श्रोतव्य इति च स्व
यमेव विचारोभिहितः तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छे
दिति ज्ञानस्य साध्यतावगमात् गुरूपसदनविधानाच्च
तत्साधनश्रवणादिविधिः कल्प्यते आत्मन्येवात्मानं पश्येद
ति ज्ञानविधानायोगात्तत्साधनो विधिरुपादीयत इति सर्वत्र
मननादि ध्यासनाभ्यां सह श्रवणानामाङ्गो विधीयत इति सि
द्धं ननु फलसाधनविधौ फलकामनैव पुष्कलाधिकारनिमि
त्तं भवति किमित्तर धर्मकलापेनेति सत्यं शास्त्रीयाधिका
निमित्त्वसंकीर्त्तनाद्ध्वजीवनगृहदाहादिवदधिकारनिमि

साप:

विवरण ४२ त्तमितिगम्यते ननुसाधनकलापस्यानुष्ठेयतयात्त्रविधिपरिकल्प २०
प्रयाजादिवत्तत्र तज्ज्ञानफलोपकार्यंगत्वमेवकल्प्यतां सत्यं स्वांग ३
४३ स्यापिप्र दोषादिवलवदधिकारविप्रोधरात्वंनविरुध्यते शांत्या
दिगुणानांत्वा पश्येदित्यादि लिंगाद्दीक्षायाः श्रवणुत्तरकालत्वाधिकार
निमित्ततादर्शनात्त्रस्मादुक्तमनन्तानित्यानित्यवस्तुविवेकइति नेषु
त्तु हिसत्यस्वितरभाष्यसाधनकलापस्यब्रह्मानुभवपर्यंतविचारादिसा
धनप्रवृत्तेरन्वयव्यतिरेकासिद्धहेतुतांप्रतिपादयन्ति नह्यावरा
यितंमनुष्यत्वमंतरेणतावत्प्रवृत्तिरित्याहोत्तंपुरस्तादधिकारा
र्थत्वइत्यादिना तस्मात्मनुष्यत्वंतावदिष्यमाणसाधनेप्रवृत्तिनि
मित्तमित्यर्थः ननुफलकामनायांसत्यामितरधर्माभावात्फ
लसाधनेप्रवृत्त्यभावोनदृश्यते सत्यं पूर्वस्यपूर्वस्योत्तरस्वरूपो
पाधित्वेनप्रतिपन्नतयामनुष्यत्वोपाधित्वादधिकारनिमित्तत्वेतथा
ह तस्माद्यावदस्यहिरण्यगर्भावाप्तिपर्यंतस्येत्यादिना ननुसर्व
मनित्यमेवसत्वात्स्वप्नवदितिनेत्याहविनश्यदपीदमिति नच

निरूपादानं किंचित्कार्यमवगम्यते कार्यस्य च कार्यंतरोपादानत्वे पू
र्वेषां कृत्स्नकारणानामन्तरेण कस्मिन्कार्येन्वयः स्यादनन्तत्वापत्तेर्नो
पादानत्वादतः प्रतिकार्यं प्रवाहमनादित्वादनाद्यनेकोपादानकल्प
नाद्वरमेकस्यैवानादेः सर्वकार्योपादानत्वकल्पनं तच्चाविकारिकू
टस्थमन्यस्याकार्यत्वप्रसंगात्तथा सर्वकार्यं कदाचित्कारणे
नाविनश्यैत्यैकोपादानत्वात्सुषुप्तावात्मगतदुःखादिवदिति
सर्वस्य च विनाशस्तथाविद्यावस्तुपर्यन्त एवान्यथा पूर्वकल्पस्यप्र
न्यत्तापर्यंतं विनष्टस्य स्वोपादानप्रोषत्तया स्वसंस्कारावस्थानाभा
वात्तज्जातीयाकारेण पुनर्जन्माभाववत् वर्तमानस्यापि नि
रुपादानतया जन्माभावप्रसंगादिति भोगाभ्रमंज्ञानस्य भोक्तुः
सहभोगैरनिःदुःखाविनाशादर्शनादिति योजनाऽत्रैवमन्वयो याव
दनित्यत्वं नावैत्ति तावन्नित्यं वस्तु न प्रतिपद्यते इत्यध्याहारो यावच्च
नित्यानित्यवस्तुविवेको न जायते तावद्विरक्तो न जायते इत्यध्या
हारोपवच्चानिःदुःखाविनाशाद् इत्यत्रापावधद्वैनकारमध्याहृत्य

विवरण ४४ विरक्तताद्वेन संबध्यते यावच्च न विरक्त इति तावन्मुमुक्षुत्वं नावलंबत प्र०पा०
इत्यध्याहारो यावच्च मुमुक्षुत्वं नावलंबते तावद्ब्रह्मजिज्ञासां कः २
प्रतिपद्येतेति साधनकलापाभावेन विचारप्रवृत्तिरिति व्यतिरे
कोऽपि दर्शितः ननु नास्ति व्यतिरेकः साधनाभावेऽपि प्रवृत्तिदर्श
नादित्याशंक्याह कथंचिद्यदैववशादिति शुद्धयागादिवत्फल
पर्यन्तत्वानस्यादित्यर्थः व्यतिरेकानियमादेवान्वयमपि सिद्ध
वत्करोतीतीत्याह तस्माद्वरीति वस्तुकलापानंतर्यमिति उक्ते
र्थे भाष्यमवतारयति तदाह भाष्यकार इति तदेवं साधनकलाप
स्याविधेयतया विज्ञातांगत्वेऽपि शास्त्रयुक्तिभ्यामधिकारिविशेषण
लाभाद्वरीति संपत्त्यनंतरं ब्रह्मविचारे सिद्धे पिकाश्मिन्न मारा व्यापार
वार्त्तानभिज्ञो देवानां प्रियः शास्त्रार्थप्रपंचपदो घूयमानचेताः सर्वसे
करवादीयास्तिं किंचिदद्वजल्पाति विचारकर्त्तव्यतां प्रतिपद्यमानस्य किल स्व
त्वकारस्य प्रामादयोनसमारूढाः नचाबुद्धिसमारूढमर्थमधिकार
िविशेषणतयाप्यप्राधान्येनोपादानमर्हति धर्मविचारस्तु बुद्धि

बुद्धि

गतोऽधिकारिविशेषणात्तयोपादीयत इति नैतद्युक्तं नहि पूर्वापर
वाक्यपरामर्शप्रज्ञाविकलत्वमिव सूत्रकारः तस्या हि शेषेण विचार
विधिं सूचयितुं प्रतिपद्यमानो विधिप्रयुक्तमधिकार्यन्तं वं धर्मात्म्
सा: स्वप्नेकरणापठितमन्वयव्यतिरेकप्रमाणागम्यं चाधिकारि
विशेषणं प्रतिपद्याथशब्देन किमिति न सूत्रयेत् किंच साधनक
लापस्याथशब्दोपादानत्वाभावेप्यवश्यंभाविप्रवृत्त्यंगता
तावत्तेव वक्तव्या रागायादिति तत्स्यत्तद्यथावृत्त्यनुपपन्नैरेवपूर्यापेक्ष
णीयत्वे यत्तदेवाधिकारिविशेषणं वक्तव्यं न च धर्मजिज्ञासा
द्वंद्वपरिणावाधशास्त्रीयत्तयावाधिकारिविशेषणानामनुगच्छति
प्रमाणाभावात् अत एव नबुद्धिस्थापि साथशब्देन वचनोपादातु
मर्हति व्यवहितत्वाद्बुद्धिस्थात्स्वं वाक्यगतमेव संनिहिततरं बु
द्धिस्थं च साधनचतुष्टयमुपादानमर्हति तस्मादथ किंचिदेतदाद
ति अतः शब्दो हेतुपरः ननु अथशब्द एवानंतर्याभिधानमरेव
न हेतुतयाद्वर्णवानिर्दिष्टमेवार्थगमयतीत्युक्तं ननु हेतुत्वमार्थि

विवरण क्तेनाभिधेयमप्यशाब्दस्य सत्यमार्थिकार्थेनान्वयीदानं तर्थमा॰ त॰पा॰
४५ त्रैवैफल्यापत्त्यरः शाब्दः सवाक्यप्रयोगे शाब्दार्थ इत्यप्यशाब्देनैव हेतु २
त्वसिद्धेर्नीनः शाब्दोपेद्यत इति चेत्तः शाब्दाभावेमां गत्यादीनाम्
45
न्यतमार्थेनाप्यशाब्दस्य प्रसज्यत इति चेन्न निराकृतत्वात् धर्म॰
मीमांसायां सत्यप्यशाब्देतः शाब्दतापत्तस्ये तत्त्वमुक्तमि
तिचेदं धगोलांगुलन्यायेक शास्त्रेणायं सर्वसंकरवादी न ह्यत्य
त्रविधमानः पुनरुक्तिदोषोस्माभिरप्यनुसरणीयः तस्मादमः
शाब्दवैयर्थ्यमिति प्राप्तमत्राप्यशाब्दपरिगृहीतस्यैव हेतुत्वस्य
हेतुत्वं नरेणा पूर्ववादाशंकायां तन्निराकरणाय पुनरप्यशाब्दोक्तिमिधा
यितानः प्राद्धाक्षिपत्त इति दर्शितं यस्मादेवद एवाग्निहोत्रादीनां
मित्यादिभाष्येणानन्त्रतामाशंकां दर्शयन्ति स्यादेतत्कृतक
त्वपरिच्छेदाविनाभादिना पदार्थकृतकत्वानुमानमनेकां
तिकं नदा कर्म फलस्यापि कृतकस्यानित्यत्वनियमाभावान्नति त
त्यामिनः तत्रापि प्रवृत्तिः स्यादतो नित्यानित्यवस्तु विवेकोन
पुरुषार्थका

ब्रह्मज्ञायेन नियमेन प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः ननु कर्मफलस्यैकान्ततो
नित्यत्वाभावेपि न नित्यत्वे प्रमाणमिति तत्राह वेदेप्यक्षय्यं ह वै चा
तुर्मास्ययाजिन इति नन्वेवमपि ब्रह्मणि प्रवृत्तेः किमायातम्
मित्यत्राह ततो विषयभोगान्नियमेन विराग इति ततो न ब्रह्मणि
प्रवर्तत इत्यर्थः विरज्यन्त्वा चातुर्मास्यादिव्यतिरिक्तो विषयो
न विरक्तस्तत्रैव प्रवर्तत इति माभूद्ब्रह्मज्ञायैव प्रवृत्तिनियमस्त
थापि ब्रह्मज्ञायापि विकल्पेन प्रवृत्तिः स्यादित्यत आह नापि
कूटस्थस्यानित्यवस्तुवदंभेनेति ननु विरुद्धपदार्थतादात्म्या
भावेपि संयोगलक्षणा ब्रह्मप्राप्तिः स्यादित्यत आह नापि तद्वा
प्तिरिति ननु ब्रह्मानंदोपभोगादि यत्नेन स्वाश्रयस्य सुखोपलब्धेरु
पभोगत्वात् न च ब्रह्मधर्मस्य सुखस्य जीवाश्रयत्वेनोपलब्धि
संभवति ननु सुखापरोक्ष्यमात्रमुपभोगो न स्वाश्रयसुखा
परोक्ष्यं विशेषणायोगात् तथापि भेदेनावस्थाने जीवब्रह्म
णोर्लौकिकपुरुषान्तरस्य सुखस्य पुरुषान्तरं प्रत्यापरोक्ष्यादर्शनात्

विवरण नोपभोगात् तत्वात्मैवस्वस्वरूपं विन्दन्ना भावस्तद्रूपावस्थानं च मो त०पा०
४६ क्ष इति न योग्यानुपलब्धिविरोधात् न च देवाद्यानंदपरित्यागेन ३
निरानंदात्मतावस्थानं मोक्षं कश्चित्प्रार्थयते तस्मान्नसाध
46 नचतुष्टयसंपन्नस्य प्रवृत्तिः किंतु कर्मफलमित्युपसंहरन्न्य ब्रह्मणि
नो जीर्णाभयादित्यादिना तत्रोक्ताशंकानिराकरणहेतुभाष्य वचन
मवतारयितुमतः शब्देनसाधनचतुष्टयस्य हेतुत्वाभिधायिना
कथमाशंकानिराकरणहेतुभूतं प्रमाणं तच्चैतन्मितिपृच्छति
कथमिति तदाह यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनामिति ब्रह्मव्यतिरिक्त
पुरुषार्थजातस्यानित्यत्वं दर्शयतीत्यर्थः ननु न चेह कर्मजि
तो लोक इति सामान्यश्रुतिः स्वर्गादिविशेषादन्यत्रैव वर्त्तता
मिति चोदयति ननुपुण्यस्येति नश्वरत्वावच्छिन्नमस्य श्रुतिः सु
कृतस्याक्षय्यत्वमाह न तत्फलस्य सत्यपि सुकृते फलस्यानुपभो
गवत्तयोपपत्तेस्तत्र वाक्यस्य श्रुतार्थपरित्यज्यफलादावपि वि
षयत्वे कल्पना प्रमाणाभावात् किंचेत्याह न तस्य वस्तुबलप्रवृत्तेरिति

व्याप्तिबलप्रवृत्तेनत्यर्थः अनुमानानुगृहीतश्रुतिविरोध इतियोज
यितव्य ॥ तिरायदाश्रमन्तत्वंभजंत इतिश्रुतिर्वर्तमानापदेशाद्यो
ग्यानुपलब्धिविरुद्धाभवतिभजिष्यंत इतिकल्पना पूर्ववत्प्रमाणा
विरुद्धा अनुमानानुगृहीतदेवसर्गप्रलयश्रुतिविरुद्धा अप
मसोममिति श्रुतिः सयआत्मानमेवलोकमुपास्ते नहास्यकर्म
क्षीयत इतिचश्रुतिः फलस्यनित्यत्वंदर्शयति वाक्यस्यफलवि
षयत्व कल्पना पूर्ववत्प्रमाणाविरुद्धा ऽविरोधायेदृत्वात्कल्प
नायाः किंचयादिहवाअप्येवंविदमहत्पुण्यंकर्म करोति तद्धास्या कर्म
ग्य= ततःक्षीयत इत्युपक्रम्य सयआत्मानमेवलोकमुपास्ते न हास्य
कर्मक्षीयत इतिवचनादात्मोपासनाकर्मणाएवापरोक्षानु
भवपर्यन्तत्वादयावियानि वृत्ति फलत्वात् नकर्मक्षीयत इति
उपासनाकर्मप्रशंसामात्रमेवमनूपाद्यते ऽनुवंविदः कर्मक्षय
स्यश्रवणादेवंविदनुष्ठितस्याग्निहोत्रादेरेवमोक्षफलतया
ऽक्षयोविधीयत इतिचेन्न लिंगस्यनान्यःपन्था विद्यतेक्षीयंतेचा

शं

विवरण स्यकर्म्मणीत्यादिनिषेधश्रुतिविरोधात् तस्माद्ब्रह्मव्यति र०पा०
४२ रिक्तपुरुषार्थस्यानित्यतया वैराग्यमुपपन्नमिति ननु दोषस्य २
४२ तुल्यत्वान्न ब्रह्मण्यपि प्रवृत्तिकारणं मेत्तादेर्नुक्तं न त्वाह स्वयं तु
न र्मसुदुःखाभाव इति विरुद्धपदार्थनाद्वात्म्यमनुपपन्नमित्य
नुमानं ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति इत्यादिश्रुतिविरुद्धं बिंबप्रति
बिंबयोरिव तादात्म्यमुक्तम् न च सुखानुभवाभावादपुरुषार्थ
इति युक्तं ब्रह्मानंदानुभवात् ननु दात्म्ये हं सुखमित्यनुभवस्या ता
त्वाहं सुखीति चानुभवो लोके पुरुषार्थ इति नैष दोषः सुखाव
रोद्धमात्रस्य पुरुषार्थत्वात् ननु स्वाश्रयं सुखमेव पुरुषार्थो न सुखा
परोक्षमिति नोपलब्धानामेव सुखसाधनानां पुरुषार्थत्वादि
ष्टत्वाविशेषात्सुखमप्युपलभ्यमानमेव पुरुषार्थ इति गम्यते
न च साधनपारतंत्र्यानित्यत्वादिवद्विषयसुखस्यात्मनो भेदो
प्यानुषंगिको नभासते हं सुखीति न पुरुषार्थतयोपलभ्यते ब्रह्मा
नंदोप्यपरोक्षावभासः पुरुषार्थ इति ननु नास्ति नित्यं सुखमि

तिनैय्यायिकादयः सत्यम् नास्त्येवजन्यमपिस्तु एवं ननुसाधनोपा
दानानुत्पत्यनावगम्यते न सिद्धस्यैववस्तुरवस्याभिव्यक्तिहेतुत्वात् अ
न्यथास्तुरवसत्ताजन्मप्रतिभासयोग्यत्वयोः साधनाधीनत्ताकल्प
नागौरवात् साध्यानराशेर्यत्नयावाभ्यव्यभिचारित्वेनवानिरुपाधि
कप्रेमास्पदत्वेनवास्तुरवदुःखावस्थयोरविशेषे षेरास्तुरवरूपत्रा
त्माप्रत्यक्षेणावभासते यस्मादतः प्राङ्क्तशंकानिराकरणहेतुत्व
वनधारणासाधनकलापस्य हेतुत्वं समं, येननस्माधप्योक्तइत्यु
पसंहारः तत्रैवप्राधान्येनसूत्रवाक्यस्यार्थोदर्शितः साधन
कलापस्यावधयारंभकत्वं व्यतिरेकमुखेनदर्शितं इदानीमन्वय
मुखेन तदेवप्रतिपादयतियतो हेत्वानुषंगादित्यादिना ननुसाध
नकलापवद्धर्मजिज्ञासापिनियमेनारंभिकेतिनेत्याह एवंसत्यर्थादि
ति अत्रागमार्थापत्तिभ्यामेव धर्मकलापस्यावधयारंभकत्वेसिद्धे तत्
दुभयप्रमाणाविकलस्य धर्मविचारस्यन हेतुतेत्यर्थः ब्रह्मणोजि
ज्ञासेतिभाष्यं ननुधर्मीयाजिज्ञासेतिवद्ब्रह्मणःषष्ठीसमासः किंनस्या

विवरण दित्यत्राहांतरंगीतविचारार्थत्वेयेहीति इच्छाप्राधान्ये हीच्छायाः त०पा०
४८ कर्मप्रयोजनयोरेकात्म्यात् प्राधान्यात् कर्मणि षष्ठीसमासः स्याद्विचारप्रा २
धान्येतु कर्मप्रयोजनभेदात् प्रयोजनविवक्षया चतुर्थीसमासोऽ
48 पि स्यादिति ननु किं तद्ब्रह्म यदिच्छायाः प्रयोजनतया कर्मत्वेन
वर्तत इति तदाह ब्रह्मशब्दस्यार्थनिर्देशावसर इति तत्र यदन्ये
रित्यारभ्य ब्रह्मणा इति वा कर्मणि षष्ठीत्यंतग्रंथोक्तेनानेन ग्रंथेन जातिजी
वकमलासनपाकृतप्राणिनां ब्रह्मशब्दाभिधेयतया जिज्ञासां प्रति कर्तृ
त्वेन कर्मत्वेन वा प्राप्तियादृशानुपपत्तेरस्मिन्प्रयोगेन ब्रह्मशब्दस्या
जात्याद्यर्थतेति दर्शितं तत्र ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठीत्यारभ्य किं
वशास्त्रप्रवृत्तिरेवेत्यंतः प्राक्तनेन ग्रंथेन अप्रधानविचारानुपपा
दनेन मुख्ययावृत्त्योपादायाप्रधानस्यार्थाक्षेपकल्पनाद्वरं मुख्यतः
प्रधानविचारमेवोपादायाप्रधानविचाराणामर्थाक्षेपकल्पनमिति
नि कर्मणि षष्ठी दर्शिता शेषे इति संबंधसामान्ये षष्ठ्यनेन का
रकपंचकव्यतिरिक्ताः संबंधविशेषाः उच्यंते यथा देवदत्तस्य पुत्रः

तत्र

मितिषष्ठीविशेषसंबंधेष्यत्वित्यभिधानमर्हत्येवंदेवदत्तस्यगच्छ
तीतिदेवदत्तस्यगम्यतइत्यादिकारकसंबंधविशेषेष्यन्वित्याभिधानं भि=
नार्हतीतिकिंत्वभिहितंसंबंधसामान्यार्थसामर्थ्यात्तुकारकसंबंधवि वे
शेषोप्यर्थतोवगम्यतइत्येतावतिषष्ठीशेषइत्युक्तंतार्थ्यादिपिकार
कसंबंधाप्रतिभासइत्युक्तमितिपूर्ववादिनोमतं किंचशास्त्रप्रव
त्तिरेवेत्यारभ्यज्ञातुमिच्छाजिज्ञासेत्यनेनःप्रोक्तेनतंग्रंथेनसाधिकार
विषयस्यविचारविधेःप्रतिपाद्यकोवाकेषुलक्षणाःकर्मकारकत्वा
दित्यंलक्ष्यस्यचनदेकार्थत्वात्तत्रापिप्रलक्षणाःकर्मत्वमेवशब्देनवक्त
व्यमितिनिदर्शितंज्ञातुमिच्छेत्यादिभाष्ये तत्रावगतविषयत्वादिच्छा
याप्रलक्षणापवगततेनज्ञातिच्छानुपपत्तेरनवगतेस्तत्राभिनिकर्षप्र
ज्ञज्ञानेघटतत्राहतत्रप्रेप्सायाःफलविषयत्वादितिकोचयमि
ष्यमाणावगतिरितितत्राहसाक्षात्ननुभवइतिनन्वप्रेप्समेवाव
गतिरुत्पद्यतेतत्राहज्ञानेनपरोक्षइतिशब्दात्परोक्षतयाप्यव
गतेप्यपरोक्षज्ञानमिष्यतइत्यर्थः यदाप्नुनःशब्दादपरोक्षज्ञान

त्व

विवरण न्त्युपपद्यते तत्राह संनिहितेयमिति प्रमाणेनावगतं हेमित्यपरोक्षेति न०पा०
४६ अपरोक्षानुभवेनेत्यर्थः ननु कार्यमिह ज्ञानमित्युच्यते संवेदनमेव २
प्रमाणफलं विज्ञानमिति दृग्गतप्रमाणाकारविशेषाधिकानैयायि
काः नच संवेदनं फलं चक्षुरादेस्त्वयसन्निकर्षसामग्र्यंचांतरेणप्रमा
तृव्यापारोनाम ज्ञानमस्तीति वार्त्तिककारीयाणां तु प्रमातृव्या
पारः संविजनको ज्ञानमिति तद्रूपराकलोकायतिकानां चात्मचै
तन्यमेवज्ञानं सांख्यवेदांतिनां करणवृत्त्या बुद्धिवृत्तिर्ज्ञानं भा
वकृत्त्या संवेदनमिति तत्र तावत्तृत्वापित्यात्मनि संवित्फलो
दयः कर्तृव्यापारमंतरेणोपपद्यते ननु यतः कारकान्कर्तृव्याप
रजन्मनंतरमेवानुभवजन्मस्यादात्मनः परिस्पंदव्यापारानुपपत्ते
रिति अत्रयमत्र वक्तव्यः किं लोके कर्तृव्यापारात्फलजन्मप्रत्यक्षे
णावगतं न वेति तत्र चेन्न व्याप्तिग्रहणाभावात् अप्रत्यक्षत्वाच्च सर्वत्र
कर्तृव्यापारावगमः स्यादवगम्यते च लोके कर्तृव्यापारो ह्यलोके
फलहेतुतया प्रत्यक्षसिद्धः कर्तृव्यापारः नह्यात्मन्यपि तद्वत्समीः

यत्तेव्याप्तिनियमात्तन्नपरिणामोनाम व्यापारोस्त्यारंभाभ्युपगमा
दिति वैशेषिकादयः नर्हि प्रयत्नव्यापारजन्यंफलमस्तुकर्त्तृव्या
पारव्याप्तिनियमात्फलस्य नन्वमतः संयोगाद्देवासमवायिकार
णाह्यापारंमंतरेण ज्ञानमुत्पद्यते न संयोगव्यतिरेकेण फल करणा
जन्मनि कर्तृव्यापारदर्शनात्तत्र सर्वसंकरवादी विलपन्ति पाका
दिषुफलस्यकर्तृव्यापाराधीनत्वादर्शनात्तत्तत्पावगम्यन्नाए
मिहत्तत्तदृर्शनाभावान्नकर्त्तृव्यापारइति सचानुमानप्रक्रिया
यामनधिकृतःश्रद्धेयः उपेक्ष्यन्ते सुगतानामपिलिंत्पात्तसाधनादेवसंविद
कर्तृव्यापारापेक्षानुमीयते तपरणकानामपिस्वरूपचैतन्यस्याति
रूपाधिकस्यविषयावभासित्वेसर्वदासर्वविषयावभासःस्याल्लोम
कायत्तस्यचजन्यसंवेदनत्वाद्व्यापारानुमानं ननुसर्वगतस्यनिरवय
वस्यात्मनोनपरिस्पंदपरिणामोयुक्तो सत्यमध्यास्यपरिनिष्प
न्नोम करणसंपिंडितस्यात्मनोज्ञानाकारपरिणामात्तस्वसंवे
दनाकोरणपरिणामः नस्यति त्यासिक्वत्वादृत्तोनः करणपरिणा

विवरण मविशेषश्चैव न्यस्य विषयावच्छेदोपाधिः करणव्युत्पत्त्या ज्ञातंभा र०भा १
५० वव्युत्पत्त्या चानुसंवेद्यमेवार्थप्रकाशो ज्ञप्तिर्ज्ञानमित्युच्यते तत्रा
पिपारोक्ष्यवरोदसंवेद्यत्वं एकं ज्ञानमपरोक्षमिति तत्रवयवा
व: र्थव्युत्पादनेन परोक्षापेगमेच्छायावाक्यार्थव्युत्पत्तिमिच्छमा
साक्षात्फलोपदेशाभावेनोत्पत्तितन्नत्साधनविचारं कर्त्तव्य
50 तयावाक्यार्थप्रतिपादयत्सूत्रमंभाष्यंतस्यत्तात्पर्यं दर्शयितुंकत्रा
दोकोनरंति वर्त्तयति कथंतावस्य सूत्रवाक्यार्थोव्वर्तितीयः तत्प्रह्य
स्यस्तस्यसूत्रांतर्गतत्वे विचारारंभकर्त्तव्यतानाधि चारसूत्रस्यकेनां
रंभः क्रियते येन वेदान्ताध्ययनाद्यत्तिः सूत्रांतरेणाचेदनस्या
पातोप्यान्तर्गतत्रं नहि प्रथमसूत्रस्याशास्त्रांतर्गततयानारंभप्रसंगद्
त्तिन्दाहत्वेदन शास्त्रांतर्भूतं सूत्रमिति आपात प्रतिपन्नोत्तरवि
चारविधिरेवत्वापेदितेन विचाराय प्रथमसूत्रमारंभयतिविधोच
विचारितेविधिविषयाद्विचारसूत्रारोपश्चादारंभयतीत्येकशा
स्त्रत्वेपि नानवस्यां प्रोतव्यादिवाक्यानां स्वार्थेसमन्वय दरेणा २

विचार्यमाणवेदांतवाक्यानामपि ब्रह्मणि समन्वयनिमित्तत्वात्स
मन्वयेच संबंध इति अत्रच भक्त्या किं प्रतिपादितेन तदाहा तेनचे
चि प्रयोज्य इत्याधिकारी एकस्या इति सा धनकलापस्येति तस्य
कारणानन्तरमदृष्टे यज्ञादिहृष्टे व्याप्रयुतसंधाना घर्ष्यादुपात्तमित्या
नंतर्यामि धानसाम र्थ्यादित्यत्र शाद्रस्यमुखत्तो हेतुत्वाभिप्राय
यिनोप्याशंकांतरनिवृत्तौ नान्तर्यामी दृष्टानुत्वमकमित्यन्तवा
दे प्रयोजनाभावात्कर्तव्यपदमध्याहृत्यपंज्ञासा कर्तव्यताध्याह ३ि
तेऽभिहितानन्वित्वसंयोगाज्ज्ञानस्यसाध्यतावगमात्तदेवकार्त
व्यमस्त्विति नेत्याहतत्रज्ञानान्येवेति इष्यमाणस्यसाध्यतास्व
यं सिद्धान शब्दमपेक्षतेऽस्वस्वैवेद्यत्वादित्यर्थः किंतर्हि विधी
यत इति तदाहोपायतत्त्व वदति अत्रैव गत्वाभिलषितोपायस्यवावि मै०२०
धिशब्दैः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः दृष्टोपायत्वेप्यपरोक्षानुभवं प्रत्यदृ
ष्टोपायत्वापि दर्शिता श्रवणादिविधेः ननुपदार्थव्याख्यानादेवस्व
यमेववाक्यार्थं प्रतिपद्यते किंवाक्यार्थकथनेन तत्रसंबंधा दातामर्थी

विवरण त्प्रतिभासो वा कथमर्थकथने भवतीत्याह शास्त्रस्य संबंधाभिधेयप्र तृ० पा०
५१ योजनानीति मुमुक्षुणा ब्रह्मानुभवाय विचारः कर्तव्य इति वाक्या ३
र्थः कथमत्राप्यर्थात्संबंधादिप्रतिपत्तिरिति तदा हेतुस्तदुक्तं भवति
इत्यादिना ननु ब्रह्मज्ञानद्वारेण काम्यमानमोक्षसाधनो विचा
र इति फलसंबंधे सिद्धेपि कथं विषयादिसिद्धिरिति तत्राहार्थी
प्राप्तस्येति ॥ ॥ इति विवरणे तृतीयं वर्णकं समाप्तं ॥ ॥
लि० पुरोहित साधुराम मुलाजम लिखारी मंदिर श्री रघुनाथ जी पु
स्तकालय जंमू स्टेट सम्वत् १९८८ मा० चैत्र दि प्र० २६ शुभं